

Ismet Grbo

EVROPA, BALKAN I BOSNA

Izvjesna budućnost ili dugoročno zaostajanje

Rezime

Regionalni i globalni (svjetski) tokovi integriranja na početku 21. stoljeća sve više ukazuju na potrebu njihova sagledavanja iz ugla nauke, ali i potrebe analize pretpostavki za sustizanje budućnosti. Iako slika svijeta danas više liči na krhotine mozaika u kojem mali narodi i države, posebno oni siromašni, čine one marginalne dijelove za koje se bogati manje zanimaju u smislu poticanja za njihov razvoj, a sve više zanimaju za kontrolu njihova siromaštva i sporog mijenjanja. To znači da se tokovi integracija odvijaju prema prepoznatljivim interesima.

Bosna kao evropska i balkanska zemlja u tranziciji svoj postratni razvoj temelji na nadi u evropsku budućnost, iako je njena sadašnjost sastavni dio krhotine sa mozaika evropske margine. Ovaj rad postavlja pitanje odnosa Evrope prema Balkanu, posebno prema Bosni u okolnostima postkomunizma i širenja Zapadne civilizacije na Istok. Trenutno stanje upozorava na distancu koju Evropa ima prema bosanskoj zbilji i koja je više rezultat otvorenih interesa zapada a manje ozbiljnijeg nastojanja za punom integracijom. Riječ je o suprotstavljenosti interesima najutjecajnijih članica ujedinjene Evrope u Bosni zbog čega je moguće zaključiti da Evropa ima, nestandardiziranu

misiju i pristup, pa i da njeguje balkanski pristup prema Bosni, što u konačnom znači distancu. Stoga se i postavlja pitanje promjene odnosa i potrebe direktijeg poticaja za njen ekonomski razvoj s jedne strane, a s druge strane uvjerljivog ponašanja prema standardima koje sama (EZ) njeguje i razvija unutar svoga društva i svoga sistema.

Uvod

Projeciranje budućnosti sa sobom nosi rizik pogreške. Zapravo, svako projektiranje može biti insuficijentno u pogledu mogućnosti cjelovitog sagledavanja mnoštva mogućih poticaja i mnoštva uzročnika otpora realizaciji projektiranog cilja. Pa ipak ovdje ćemo se ukratko upustiti u skiciranje elementarnih pretpostavki bitnih za uspješnu integraciju zemlje Bosne u Evropu (u sklopu regiona Balkan). Uporedo s tim pokušat ćemo iznijeti dileme koje govore o poticajima i preprekama evropeizaciji regiona Balkan. S obzirom na to da jugoistok Evrope posebno karakteriše drama raspada Jugoslavije, ovdje ćemo operirati sa reduciranim geo-političkim razumijevanjem Balkana i to kao prostora bivše Jugoslavije, odnosno područja pet od šest zemalja nastalih njenom disolucijom, jer se Slovenija već uključila u evropski sistem. To su Bosna, Hrvatska, Crna Gora, Srbija i Makedonija, jer su ove države u posebnoj vezi. Istina, Hrvatska je u nešto povoljnijem položaju u odnosu na njene susjede, ali i ona još nije riješila repere rata i nagodbi sa Srbijom. Uz to, naše razumijevanje Evrope kao najsretnije budućnosti i za Bosnu i za cijeli Balkan percipira Evropu i kao sistem i kao društvo, koje se ozbiljnije uspostavlja nakon pada komunizma, dijelom i na vrijednostima, tekovinama i iskustvu zapadno-kršćanskog, dominantno katoličkog koda.

1. Disolucija Jugoslavije kao federativne države i uvjeti stjecanja nezavisnosti njenih federalnih jedinica

Padom berlinskog zida pao je komunizam u Evropi. Iako je istočno-evropska slika komunizma slojevita, u toj slici je jugoslavenski samoupravni model ipak bio specifičan, posebno u smislu njegove distinkcije od staljinističkog tipa totalitarizma. U tom specifičnom modelu Bosna je, iako u okruženju nešto razvijenijih susjednih država (posebno Srbije i Hrvatske), nakon Ustava

iz 1974. godine uspjela ostvariti ustavne pretpostavke za emancipaciju svoje najbrojnije etničke, odnosno nacionalne grupe, današnjih Bošnjaka. To pitanje se rješavalo još od završetka balkanskih i I svjetskog rata, ali konačno rješenje u biti nikad nije odgovaralo ni Srbiji ni Hrvatskoj, pa, u izvjesnom smislu, ni Crnoj Gori. S obzirom na to da je Srbija najmnogoljudnija, ona je već osamdesetih godina pokrenula proces novog nacionalističkog buđenja u skladu sa Memorandumom SANU, a s ciljem rušenja Jugoslavije, pod izlikom njenog spasavanja. U biti na djelu je bila eskalacija koncentrirane intelektualne i socijalne energije u funkciji pripreme režima kojeg će ubrzo zatim izgraditi sadašnji haški optuženik Slobodan Milošević. On je pod parolom odbrane Jugoslavije odlučio pokrenuti kampanju (rat) za veliku Srbiju. Velika Srbija – značilo je rat za zauzimanje dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine i istovremeno nagodbu s režimom (Franje Tuđmana) u Hrvatskoj za podjelu bosanskog teritorija, bez priznavanja Bošnjaka, koji su tek nakon 1974. godine stekli političku samobitnost, odnosno osigurali svoj nacionalni i politički identitet. Takav projekat postojao je i u prošlosti, a iskustvo iz II svjetskog rata u sklopu kojeg je propao pokušaj njegove implementacije sada se ponovilo na okrutniji način. Ratna događanja pred i tokom rata u Bosni 1992 – 1995. godina danas su sasvim poznata. Rat je gotovo u potpunosti destruirao bosansko društvo, ostavljajući iza sebe etno-naciokratski tip vlasti kao dugoročnu potrebu ovdašnjeg stanovništva, koje, pored ekonomskih teškoća (siromaštvo i sl.) u znatnoj mjeri karakterizira tragično iskustvo i psihološka kriza. Psihološka kriza i strah kao iskustvo potenciraju potrebu jačanja etničkog identiteta i svijesti o njemu.

Četiri republike bivše Jugoslavije a sadašnje države (Bosna, Srbija, Crna Gora i Makedonija) na specifičan način trpe svoje osamostaljenje jer ga umnogome duguju pomoći evropskih sila i SAD-a. Taj proces državne samostalnosti nije na adekvatan način dovršen. Još ga usporavaju, s jedne strane, nedovoljno usaglašeni interesi Evrope i SAD-a u pogledu načina zaštite suvereniteta, identiteta i integriteta ovih država, posebno s obzirom na njihove unutrašnje sukobe koji se sada odvijaju latentno. Jedino što je u ovom trenutku svima u regionu Balkana sasvim jasno jeste činjenica nemogućnosti mijenjanja granica i odstupanja od koncepta demokratsko-liberalnog razvoja. Što se evropeizacije Bosne i Hercegovine tiče, problem jeste u samoj Bosni, ali i u Evropi, koja malo raumijevanja pokazuje za bosansku islamsku

komponentu. Ustvari, znatan dio Zapada, kao i susjedne kršćanske (katoličko-pravoslavno) zemlje s kojima BiH dijeli granice (u prilično nepovoljnom svjetskom ambijentu za "islamski svijet" posebno nakon 11. septembra 2001. godine), s rezervom gleda na muslimane. Takvom stanju doprinosi ozbiljan zastoj u međucivilizacijskom dijalogu na globalnom nivou. Nasuprot takvom odnosu Evrope i susjednih joj ex-jugoslavenskih zemalja prema Bosni, druge bivše istočnoevropske komunističke zemlje su u procesu tranzicije, posebno zahvaljujući njihovoj religijskoj i etno-nacionalnoj monolitnosti i potpori razvijene Evrope, više uznapredovale u procesu evropskih integracija. Stoga je tranzicija Bosne i Hercegovine vrlo usporena, koliko pod utjecajem unutrašnjih protivrječnosti, toliko i pod utjecajem Zapadnog svijeta.

2. Bosna i Balkan

Geopolitičko značenje toposa Bosna i Balkan asocira na njihovu odvojenost od Zapadne Evrope, ali i na specifično mjesto Bosne na balkanskom prostoru, nakon propasti osmanske imperije. Način integracije balkanskih država u feudalne imperije u prošlosti i uopće u globalne procese kroz posljednja dva stoljeća može biti ključ za razumijevanje njihovog sadašnjeg stanja ali i odnose u Evropi, odnosno, odnosa Evrope prema njima. Društveni ugovor na kojem je izgrađena stara Evropa (nacija-država) kao standard mimošao je Balkan u procesu uspostave i uspona kapitalizma. Balkan je stoga ostao ekonomski nerazvijen sa posve zakašnjelim nacionalnim pokretima. Nacionalni pokreti su se ovdje razvijali tek nakon Prvog svjetskog rata a eskalirali su u ozbiljan nacionalizam pred Drugi svjetski rat i tokom tog rata i to pod okriljem fašizma. Ustvari, taj proces je usporen još s početka Drugog svjetskog rata zbog sudara fašizma sa, u biti, masi stanovništva nejasnom idejom komunizma, koju je razvijala socijal-demokratija, a koju je među nacijama zemalja sada bivše Jugoslavije inaugurirala KP. U sklopu antifašizma komunistička vizija jednakosti naroda uspjela je zadobiti podršku i kreirati Jugoslaviju kao komunističku zemlju federalnog tipa. Pola stoljeća egzistencije komunizma u Bosni i na Balkanu, specifična izolacija Jugoslavije od ideja liberalnog koncepta razvoja društva i ekonomije, te ideološko-sistemska osiguranje formalne jednakopravnosti etno-nacionalnih grupa, sa propašću komunizma jugo-tipa doveli su i Evropu i Balkan u tešku situaciju. Otvorila su se sva stara pitanja koja su se taložila od doba propasti osmanske

i austro-ugarske imperije i njihovog smjera razvoja Bosne, pa do danas. U tom smislu i Bosna i Balkan trpe neusaglašenost interesa država-nacija razvijene Evrope, posebno u smislu univerzalnog plasmana standarda prema kojima se ona danas vlada: npr. ljudska prava, vladavina zakona, sloboda kretanja ljudi, roba i kapitala, dijalog, odnos prema slobodi i pravu na religiju u skladu sa izgrađenim standardima, pravu žrtve na istinu itd., sa svojim stvarnim stanjem. Dakle, prisustvo "stare" memorije Evrope opterećujuće djeluje na moderne procese i stoga Bosna od 1992. godine trpi i živi tešku krizu. Zapravo bi se moglo reći da zbog takvog odnosa Evrope prema Bosni sama Evropa u svojoj političkoj praksi njeguje balkanski pogled na Balkan, a ne svoj evropski standard koji primjenjuje unutar svoje zajednice. Otud se postavlja pitanje da li je ili nije došao trenutak evropeizacije Balkana na način i u skladu sa standardom po kojem se razvijalo i danas gradi evropsko društvo ili se zbog balkanske prošlosti i balkanskog sindroma heterogenosti Balkan želi zadržati izvan Evrope. Na takvo pitanje upućuje aktuelno uvjetovanje prijema BiH u određene evro-atlantske asocijacije. Zadržavanjem finansijske pomoći prije sugerira zaključak o interesu za izostavljanje Bosne iz Evrope negoli opredijeljenost za podršku njenom integriranju. Na taj način sva otvorena pitanja u BiH, koja je samo konzervirao Dejtonski sporazum 1995. godine, ostaju neriješena, a zemlje Balkana, pa i Bosna u ozbiljnoj stagnaciji.

3. Ekonomska transformacija ili kontrolirani haos

Naprijed smo ukazali, kako na historijsko-politički, civilizacijski i etno-politički kontekst tranzicije Bosne u moderno evropsko društvo u procesu njenog oporavka od rata i postkomunističkoj transformaciji, tako i na problem distance Evrope i Zapadnih društava uopće od potrebe Bosne za evropeizacijom. Sada ćemo ukazati na problem ekonomije kao uzrok sporosti tranzicije i kao razloga nedovoljne motiviranosti Evrope da prihvati BiH u svoju zajednicu. Naime, temeljno pitanje tranzicije BiH, ali i drugih postkomunističkih zemalja bila je svojina. Očekivalo se, naime, da će privatizacijom biti riješeno pitanje rasta društvenog proizvoda, iskorištenosti društvenog bogatstva i sl., čime bi se pokrenuo proces intenzivnog razvoja. Međutim, i pored toga što su na tom polju u različitim zemljama postignuti različiti rezultati i iskustva, cilj nije postignut. Privatizacija državnih privrednih, posebno proizvodnih firmi ovisila je o vrijednosti same firme, s jedne

strane, a s druge strane o modelu privatizacije. Budući da se ovdje radilo o ruševinama ili tehnološki potpuno zastarjelim i neatraktivnim kapacitetima, interes za kupovinu takvih firmi bio je nizak. Ako se tome doda nedostatak općeg interesa i iskustva u implementaciji privatnog kapitala, nedostatak pravnih propisa i sl., onda je jasno da taj proces nije ni mogao dati rezultat. Stoga je umjesto rasta u zadnjoj deceniji u BiH bilježena izrazita stagnacija privrednog razvoja, neznatan rast zaposlenosti i društvenog bruto-proizvoda, porast apetita za zaradom bez rada, porast kriminaliteta itd. Novi nedovoljno utemeljeni i anarhični društveni odnosi obezvrijedili su, kako način i tip, tako i rezultate privatizacije. U Bosni su oko toga pokrenute brojne afere, reducirana je humanitarna pomoć, smanjena su donatorska sredstva, inozemna ulaganja kapitala u ekonomske projekte su izostala, kreditiranje je uvjetovano, a u javnosti i sudovima pokrenute su istrage i otvoren rat protiv korupcije. Za sada bez rezultata. Odveć nizak društveni standard uzrok je društvene nestabilnosti, a pitanje izgradnje zakonodavnog sistema nužno za usmjeravanje ekonomskog i društvenog razvoja često se tretira kao pitanje (jednog od tri) vitalnog nacionalnog interesa, čime se blokira parlamentarna efikasnost i u proceduru uvodi arbitraža ili intervencija OHR-a, shodno njegovim ovlaštenjima, prema Sporazumu iz Dejtona 1995. godine. U takvim okolnostima masa stanovništva je marginalizirana, posebno njegov "mladi" i "stari" segment, a uske i zatvorene elite, nastale u kriminalnom ratnom haosu i haotičnim tranzicijskim procesima, usmjeravaju medije na dodatno proizvođenje haosa. Time se društvo permanentno destabilizira. Kod većine stanovništva u Bosni prisutan je osjećaj krivnje i opravdanih ili vlasti ili međunarodne zajednice (čitaj UN) za počinjene masovne zločine tokom rata i za haotičan proces ekonomskih promjena. Odugovlačenje EZ da (pored jasnog registra uvjeta za prijem BiH u svoje društvo, koje ova izrazito mala, ali izrazito komplicirana država ne može ispuniti bez pomoći dugi niz godina) pruži ozbiljniju ekonomsku pomoć loš je znak i potvrda naše teze o distanci, odnosno o balkanskom stavu Evrope prema Bosni i Balkanu. Doda li se tome selektivan odnos EZ prema pitanju prijema zemalja u tranziciju u evropsko društvo, posebno osporavanja onih maloljudnih i ekonomski izrazito inferiornih, onda se može ustvrditi da Evropa ustvari neće ono što deklarativno hoće. Dakle, ono što se u ovom trenutku može ocijeniti i ukratko formulirati je to da Evropa čini da stanje kontroliranog haosa u BiH traje duže kako bi imala razlog odugovlačenju njenog prijema u svoju zajednicu,

s jedne strane, a s druge strane kako bi se tradicionalni egoistični interesi evropskih sila održavali na Balkanu.

4. Da li je moguća evropska budućnost Bosne i Hercegovine

Pitanje evropske budućnosti Bosne i Hercegovine nije samo lokalno, već regionalno i globalno pitanje. Ukoliko se razumije na lokalnom nivou, onda se dovodi u pitanje progres i Balkana i Evrope u cjelini. Ali, ako se pitanje Bosne postavi kao regionalno i globalno pitanje, onda to podrazumijeva promjenu strategije Evrope u odnosu prema Bosni i Balkanu. Sadašnja strategija distance i očekivanje da će bosansko državno novorođenče prohodati samo u nekom zadanom vremenu potpuno je nerealno. U ovom trenutku oko polovine predratnog (preživjelog) stanovništva potražuje ili stambeni prostor ili potporu za preživljavanje. Oko jedne trećine seljaka živi i radi na selu, dok su još uvijek 2/3 u traganju za mjestom življenja s ambicijom da nastave život u jednom od pet većih gradova ili napusti Bosnu i Hercegovinu. Prema tome, promjena strategije Evrope prema Bosni i Hercegovini omogućila bi postupan put razvoja, a rekonstrukcija društva bila bi izvjesnija. Naime, unutrašnji resursi ove izrazito male zemlje, u odnosu na druge tranzicijske istočnoevropske zemlje koje nisu imale rat, su sasvim nedovoljni da u razdoblju od narednih 30 godina i u uvjetima visoke zaduženosti kod različitih finansijskih institucija, pokreće ozbiljnije promjene i razvoj. Doda li se tome tendencija i želja, u pravilu najpotentnijeg dijela stanovništva (obrazovanih i mladih), da napuste Bosnu i Hercegovinu, pitanje evropske perspektive zadobija skeptičnu dimenziju.

Pa ipak, Bosna u svijesti znatnog dijela stanovništva ima značenje i snagu evropske zemlje, multikulturne i multietničke zajednice i autentičnog društva koje svoju budućnost vidi u zajednici evropskih naroda. Međutim, ono što se u ovom trenutku može naznačiti kao krucijalni argument da bi se naslutio zaključni momenat odgovora na pitanje o njenoj evropskoj budućnosti jeste promjena stava Evrope i prema realitetu Bosne i prema iskustvima koja diktira prošlost. Nije, dakle, siromaštvo Bosne rezultat samo njene unutarnje strukture, već je i posljedica evropske strategije razvoja u prošlosti i danas. U tom smislu ni njena evropeizacija nije isključivo njeno pitanje. Ono što do sada ovoj zajednici nije ponuđeno jeste njeno mjesto u ugovoru nove Evrope prema standardima koji mogu simbolizirati iskreno pruženu ruku i znak jednakosti, poštovanje kulture i prevladavanje tragičnog gledanja na prošlost.

U smislu izmijenjene strategije izvjesna je Evropa u Bosni i Bosna u Evropi. U ovom trenutku sasvim je upitan nedvojbjen dokaz Evrope o sebi kao zajednici jednakih naroda i o jasnom stavu prema BiH i Balkanu ♦

Prof. Dr. Ismet Grbo

EUROPE, THE BALKANS AND BOSNIA
– A CERTAIN FUTURE, OR LAGGING BEHIND
IN THE LONG-TERM

Abstract

Regional and global integrative trends in the early 21st century increasingly point to the need to consider them from a scientific angle, but also to analyze the postulates for attaining a European future. Although the image of the world today increasingly resembles a mosaic composed of pieces in which small peoples and states, particularly poor ones, constitute the margins and in which the rich have less and less interest in stimulating development but more and more in controlling their poverty and slow pace of change. This means that the trajectory of integration follows identifiable interests.

As a European and Balkan country in transition, Bosnia has based its post-war development on the hope of a European future, although at present it is one of the small pieces of the mosaic from the margins of Europe. This paper raises the question of Europe's attitude towards the Balkans, and in particular towards Bosnia, in these circumstances of post-communism and the spread of Western civilization to the East. The current situation sounds a warning note, with Europe maintaining its distance from the reality of Bosnia, a distance that is the result more of the West's overt interests than of any serious calls for full integration. At stake are the conflicting interests of the most influential members of united Europe in Bosnia, from which it may be concluded that there is no standard European mission or approach, but rather that Europe is fostering a Balkan approach towards Bosnia, which in the final analysis means maintaining its distance. The question then arises of a shift of attitudes and the need for more direct incentives for the country's economic development on the one hand, and for the European Community itself to uphold in more convincing manner the standards it fosters and develops within its own society and system.

OGLEDI

Amila Šljivo

RAT I MEDIJI

Degradacija novinarske profesije usljed rata

Rezime

Društvena znanost i ljudsko iskustvo u širem smislu obogaćeni su u 20. stoljeću neslućenim mogućnostima saznavanja i širenja informacija, te njihovog korišćenja u različite svrhe. Na žalost, u istom tom stoljeću dogodili su se mnogi regionalni i lokalni ratovi, kao i dva veoma tragična svjetska rata. Područje Balkana i posebno zemalja bivše Jugoslavije (dvije) po okrutnostima i zločinima protiv čovječnosti povijest je posebno ubilježila.

Sve ove ratove, s različitim sredstvima i uz različit pristup i stupanj razvijenosti proživjelo je i novinarstvo, svaki put na poseban način transformirajući se iz mirnodopske u ratnu funkciju. Otud je i bilo moguće zaključiti da je rat uzrok degradacije novinarske profesije. Ovaj rad posvećen je upravo tome, s tim što je raspad SFR Jugoslavije, velikosrpska agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i odbrambeno-oslobodilački ratovi u Bosni i Hrvatskoj analiziran tako da se jasno razaznaje koliko je pažnje i energije bilo usmjereno prema medijima od kojih se očekivao ogroman rezultat. U biti rat je i otpočeo putem medija, ili, kako se to obično kaže, kao 'medijski rat'!

U ovom radu analizirana je medijska slika i stanje medija u socijalističkoj Jugoslaviji, u njenim federalnim jedinicama, te stanje i ponašanje u procesu raspada SFR Jugoslavije. S obzirom sa istovremeno odvijao proces preusmjeren-

avanja medija u ratne potrebe, njihovo naglašeno nacionaliziranje i nasilna destrukcija, naročito elektronskih medija, posebno je analiziran segment prosrpskog, prohrvatskog, probosanskog i dr. novinarstva. Nalazi govore da su bliski istini ostali samo mediji koji su podupirali oslobodilačku borbu, iako ni oni nisu sasvim odoljeli zahtjevu za veoma naglašenom propagandom. Ovo istraživanje u cjelosti je potvrdilo postavljenu tezu da u ratu najprije strada istina, a potom ljudi. Agresija na Bosnu i Hercegovinu je očigledan primjer. Novinar u službi medija, medij u službi politike, a rat je također politika, htjeli to priznati ili ne, nerazriješiva je enigma kraja 20. i početka 21. stoljeća unatoč svim moralnim zahtjevima i izgrađenim normama.

*Ne budimo nepravedni: nije novinarstvo poginulo u ratu,
iako je bilo pod vatrom.*

(Mirko Galić, hrvatski novinar)

Rat je najteži oblik društvenog poremećaja. Iako ga teoretičari definiraju kao nastavak politike drugim (nasilnim) sredstvima (Klauzevic), on predstavlja izrazito slojevitu pojavu koja sa sobom nosi mnoštvo posebnih, specifičnih karakteristika ljudskih akcija koje su prilagođene njegovim funkcijama. Uz to, rat je neumitni uzrok promjena u ljudskom ponašanju. Otud na fenomen rata valja gledati iz različitih aspekata: političkog, pravnog, filozofsko-etičkog, komunikološkog, sociološkog, ekonomskog itd. i to potvrđuje da se radi o složenom procesu koji se može razumijevati i kao “stvaralačko-razaralački proces” (Đ. Lukač) ili kao ambijent ljudske destruktivnosti (E. From), pa i kao proces ostvarenja određenog teorijskog koncepta-ideologije, zamisli (K. Marks) i tome sl. Na žalost, enormne tragične posljedice ratovanja koje pamti ljudsko iskustvo nisu do danas uklonile ovu pojavu, niti su utjecale na smanjenje zla koje rat sa sobom donosi. Stoga se najjednostavnije može pojmiti kao zlo koje je posljedica organizirane ljudske akcije i ponašanja. No, zadatak ovog rada nije fenomenološka analiza rata kao takvog, već pokušaj da se na primjeru minulog rata na prostoru bivše Jugoslavije, posebno u Bosni i Hercegovini, makar dijelom, ukaže na složen odnos i funkciju medija u ratu koji je, kako se većina analitičara slaže, otpočeo kao rat medija ili, naprosto rečeno, “medijski rat”. Preciznije, namjera je da se ukaže na rat kao uzrok degradacije novinarskog poziva i preusmjeravanja

novinarstva iz mirnodopske funkcije sistemski uređenog profesionalnog informiranja i relativno slobodnog komuniciranja u funkciju rata, odnosno u funkciju ostvarivanja posebnih ciljeva. U tom smislu naša će dalja analiza i izlaganje biti temeljeni na etičkom pristupu, jer je na ovaj rat, u projektu i izvedbi njegovih pokretača, moguće gledati isključivo kao na sferu zla, antihumanizma i nemorala.

U tom smislu najprije će se naznačiti kontekst iniciranja rata u sklopu politike rušenja (raspada) države - Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i istovremeno ukazati na ulogu medija u realizaciji političkih ciljeva ovog agresivnog rata. To znači da će se u kontekstu sagledavanja uzroka raspada bivše Jugoslavije i pokretanja rata na njenom prostoru analizirati angažman nekih centralnih, tada republičkih elektronskih i pisanih medija za ili protiv rata. Potom će se na određenim primjerima pokazati kako lažna informacija stječe primat, a kako se istina sporo i teško plasira u javnost. Uz to, komparacija ponašanja nekih utjecajnih medija iz ex-Jugoslavije, Evrope i svijeta poslužit će kao primjeri u funkciji provjere naše tvrdnje o ratu kao uzroku degradacije novinarske profesije.

Dakle, u fokusu naše analize nije rat uopće, već minuli rat koji je pokrenula Srbija 1990., odnosno 1991. i 1992. godine na Republiku Sloveniju, Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu kao federalne jedinice tadašnje zajedničke države - SFR Jugoslavije, a u kontekstu njenog raspada i pokušaja realizacije "plana o Velikoj Srbiji", pod geslom očuvanja Jugoslavije.

Ovaj primjer rata uzrokovanog srpskom agresijom zapravo predstavlja najočigledniji primjer zla na kojem se jasno raspoznaju najdrastičniji moralni prekršaji, ali i kršenja tradicijskih prava i običaja rata. Zašto?

1. Ovaj rat je posljedica agresije susjedne države na osamostaljeno državu.
2. On je projektiran i pokrenut na lažnoj ideji o vjekovnom pravu Srba na teritorij kojeg su nastanjivali drugi narodi.
3. U sklopu projekta osvajanja Bosne i Hercegovine planiran je genocid nad Bošnjacima u cilju njihovog istrebljenja.
4. Projekat uništenja Republike Bosne i Hercegovine kao države imao je podršku političke vlasti Republike Hrvatske u cilju definitivne podjele

bosanskog državnog prostora između susjednih država.

5. Pored političkih i teritorijalnih ciljeva, ovaj rat je imao i elemente etničkog i vjerskog rata, jer se u praksi vodio kao akcija uklanjanja islamske komponente sa prostora Republike Bosne i Hercegovine, graničnog područja između ekonomski razvijenog dijela Zapadne i područja u tranziciji nerazvijenog istoka Evrope, s ciljem koncentriranja pravoslavnog i katoličkog stanovništva na razdijeljenom prostoru, tj. na proširenom prostoru srpske i hrvatske države.
6. Rat je vođen resursima otetim od nekada zajedničke države i njene armije.

Budući da je ovaj rat po karakteru osvajački, on je vođen protiv civilnog stanovništva drastičnim metodama i razornim sredstvima.

Iznesene karakteristike i ciljevi agresije, ne samo da ukazuju na ideologiju koja je pokrenula ratnu mašineriju, već upozoravaju i na samu javnost kao sastavni dio te ideologije kroz koju je građena svijest o potrebi rata.

Opći okvir ratnih priprema je stvaran u ambijentu raspada komunističke ideologije i socijalističkog sistema vlasti bivše Jugoslavije, a u sklopu razvoja velikonacionalnih ideja kod Srba, te nešto kasnije i kod Hrvata. U svrhu takvog projekta usmjeravaju se i najsnažniji elektronski mediji preko kojih se razvija raspoloženje za rat i uobličavaju motivi ratovanja. Mediji u bivšoj Jugoslaviji su u procesu svog nastanka i razvoja bili ovisni o komunističkoj ideologiji i socijalističkoj državi i usljed takvog njihovog statusa bila je olakšana njihova nova ideologizacija i podržavljenje. U početnim procesima osamostaljenja federalnih jedinica svi centralni republički elektronski i pisani mediji preuzeli su ideju osamostaljenja, s tom razlikom što se mediji koje je kontrolirao beogradski režim formalno vežu za naziv Jugoslavija i tako propagiraju velikosrpsku ideologiju. Radi lakšeg prezentiranja medijske scene na nekada jedinstvenom jugoslavenskom prostoru izložit ćemo najprije pregled centralnih republičkih elektronskih i pisanih medija i broj radio-televizijskih predajnika u bivšoj Jugoslaviji, a potom i pregled stanja centralnih elektronskih i pisanih medija u Bosni i Hercegovini prije raspada zajedničke države Jugoslavije.

TABELA BR. 1.

Pregled centralnih republičkih elektronskih i pisanih medija u bivšoj Jugoslaviji prije njenog raspada

SFR Jugoslavija			
REPUBLIKA	TELEVIZIJA	RADIO	DNEVNE NOVINE
Bosna i Hercegovina	Sarajevo	Sarajevo	Oslobođenje Večernje novine
Slovenija	Ljubljana	Ljubljana	Delo
Hrvatska	Zagreb	Zagreb	Večernji list Vjesnik Slobodna Dalmacija
Makedonija	Skopje	Skopje	Nova Makedonija
Crna Gora	Titograd	Titograd	Pobjeda
Srbija sa AP Vojvodina i Kosovo	Beograd Novi Sad Priština	Beograd Novi Sad Priština	Politika Večernje novosti Dnevnik Rilindija

Na razini Jugoslavije postojala je tzv. JRT kao državna asocijacija sa sjedištem u Beogradu. Međutim, ona nije postojala kao posebna mreža, već se služila mrežom RTV Beograd kao i ostalim republičkim RTV mrežama.

Od centralnih pisanih medija postojala je jedna partijsko-ideološka i jedna pro-državna (savezna) novina “Komunist” i “Borba”, kao glasilo SSRN-a Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu. Partijski list “Komunist”, koji je dugo bio centralni medij na razini SKJ, s početka osamdesetih godina već se bio isparcelisao na republičke partijske listove, posebno nakon izvjesne liberalizacije države SFR Jugoslavije Ustavom iz 1974. godine, kada su federalne jedinice zadobile bitne komponente državnosti.

TABELA BR. 2.

Pregled RTV predajnika na prostoru bivše Jugoslavije

SFR Jugoslavija	
REPUBLIKA	OSNOVNI RTV PREDAJNICI - BROJ -
Bosna i Hercegovina	10
Slovenija	5
Hrvatska	10
Makedonija	5
Crna Gora	3
Srbija sa AP Vojvodina i Kosovo	15

IZVOR: Tehnički sektor RTVBiH

TABELA BR. 3.

Pregled centralnih elektronskih i pisanih medija u Bosni i Hercegovini, stanje prije raspada bivše Jugoslavije

SR BOSNA I HERCEGOVINA	
ELEKTRONSKI MEDIJI	PISANI MEDIJI
RTV SARAJEVO	OSLOBOĐENJE VEČERNJE NOVINE
LOKALNI (OPĆINSKI) NIVO - BROJ -	
54 (radio stanice) i 5 TV	80

Izvor: I 'Ugovoreni brak: međunarodna zajednica i medijska reforma u BiH', Media plan institut Sarajevo, Sarajevo, 2001.

II Saznanje autora

Izneseni podaci pokazuju da je do raspada bivše Jugoslavije, Srbija, zahvaljujući poziciji centralne i najveće federalne jedinice i sjedištu državnih institucija u njenom glavnom gradu Beogradu, te kadrovskoj dominaciji Srba u okviru savezne armije i policije, ali i glasilima, kontrolirala ili vršila direktan utjecaj putem cjelokupne mreže elektronskih i pisanih medija na sve ostale republike. Nepobitno je i to da su u sklopu ovog utjecaja dominirale samo dvije ideje: očuvanje Jugoslavije i ugroženost srpskog naroda.

Raspadom bivše Jugoslavije, u osamostaljenim državama (nekadašnjim federalnim jedinicama) sa izuzetkom Republike Bosne i Hercegovine i Crne Gore (koja ostaje sa Srbijom u novoj tzv. Saveznoj republici Jugoslaviji) centralni mediji-ranije republički postaju centralni-državni mediji, koji se ubrzo (u uvjetima višepartijskog sistema vlasti koji snažno zaživljava 1990. god.) relativno osamostaljuju i deklariraju kao neovisni. Doduše situacija nije identična u svim osamostaljenim državama, ali, s formalne strane gledano, svi nekadašnji centralni republički mediji u novonastalim državama nastavljaju rad kao pro-državni mediji s ambicijom da rade kao neovisni.

Pozicija i stanje medija u Republici Bosni i Hercegovini neposredno nakon raspada bivše države ne samo da je različito od stanja u drugim osamostaljenim republikama (države) u pogledu razvijenosti medija, već je i krizno, posebno stoga što njeni mediji trpe različite utjecaje i nastojanja da se mediji zaposjednu ili destruiraju jednom nacionalističkom idejom, kako bi se ostvarila dominacija. Na tom planu vrlo agresivan ton davala je Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDS), koja se nije ustezala da javno ospori prava drugih naroda, kao ni to da javno iznese stav kako će, ukoliko se druga dva naroda u Bosni i Hercegovini ne opredijele za Jugoslaviju, voditi rat.¹

---

¹ “Javna prijetnja Muslimanima od strane Radovana Karadžića, vođe SDS BiH izrečena u Skupštini Bosne i Hercegovine oktobra 1991. godine: “... Ja vas još jedanput molim, ne prijetim, nego molim, da ozbiljno shvatite tumačenje političke volje srpskog naroda koji ovdje zastupa Srpska demokratska stranka i Srpski pokret obnove, a po meni i Srbi iz drugih stranaka. Molim vas da ozbiljno shvatite ovo nije dobro što vi radite. Ovo je put na koji vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite, da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak, jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje ...” (Prema: Dr. Smail Čekić: “Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.”, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994., str. 269.)

Istina, političke snage u Bosni i Hercegovini koje su bile probosanski orijentirane², mada su centralne medije (RTV Sarajevo i dnevni list "Oslobođenje") smatrali komunističkim tvorevinama, nastojale su da utječu na njihovu uređivačku politiku u smislu plasmana ideje suverene, samostalne, multietničke, multikonfesionalne države Bosne i Hercegovine, kako bi ona opstala.

Kako je poznato, proces osamostaljivanja federalnih jedinica iz SFR Jugoslavije u posebne države (Slovenija, a potom Hrvatska i Makedonija) pratio je otpor Srbije. Međutim, u tim državama nije bilo snažnijih političkih organizacija koje su mogle osporiti osamostaljenje, posebno ne u Sloveniji i Makedoniji, dok je u Hrvatskoj tamošnja SDS, uz pomoć tadašnje JNA uspjela zaposjesti i separirati dio Hrvatske i privremeno ustrojiti paradržavu (koju je Hrvatska vojska razorila 1994. i 1995.god.). U Bosni i Hercegovini se taj proces odvijao uz ogromne otpore, jer su SDS, SPO, SK-Pokret za Jugoslaviju i Reformistička stranka Ante Markovića i Nenada Kecmanovića, te neke manje stranke kao npr. Stranka Jugoslavena, Otadžbinski front iz Banje Luke i neke lokalne srpske stranke izvršavale satelitske funkcije po diktatu beogradskog režima Slobodana Miloševića i njegove vojne vrhuške. Najsnažnija stranka hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini Hrvatska demokratska zajednica sve do referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine (29. februara i 1. marta 1992.god.) nije precizirala svoj stav. Ustvari, od osnutka Hrvatske demokratske zajednice BiH, pa sve do smrti Franje Tuđmana, a potom i gubitka vlasti na izborima u Hrvatskoj, politika ove stranke ovisila je o stavu Zagreba prema državi Bosni i Hercegovini.

U takvim okolnostima centralni bosanskohercegovački mediji su trpjeli pritisak i destrukciju sve do aprila mjeseca 1992. godine kada je i otpočela otvorena agresija na ovu suverenu i nezavisnu, tek osamostaljenju državu.

Period u kojem je došlo do legalizacije višestranačke vlasti (od 1990. god. - višestranački izbori su održani 18. novembra 1990. god.), pa do

---

² U ovakve stranke mogu se ubrojati: SDP, MBO, DSS, SDA, Liberalna stranka, te neke manje lokalne stranke. Stav Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ) u početku je bio nejasan, dok je SDS otvoreno demonstrirala separatan odnos. Nakon izjave tadašnjeg šefa SDS, danas ratnog zločinca Radovana Karadžića 1990. godine: "učimo Srbe da budu Srbi", postalo je jasno kuda smjera politika SDS-a. Nakon otvaranja ratišta u Republici Hrvatskoj i HDZ gradi postupno pro-hrvatski odnos prema medijima, a od 1992. godine istupa otvoreno sa separatnim zahtjevima.

početka agresije (proljeće 1992. god.) izrazito je zanimljiv za istraživanje različitih fenomena, a posebno etike novinarstva. Nažalost, takvih serioznih istraživanja na koja se pouzdano možemo osloniti nema, pa će u tom smislu i naše istraživanje dotaknuti samo one ekstremne momente u ponašanju koji jasno oslikavaju napuštanje etičkih (profesionalnih) načela u novinarstvu i skretanja u nalog ideologije³, te u zločine protiv čovječnosti. Riječ je, zapravo, o pripremi uvjeta za agresiju i rat, a taj period⁴ predstavlja osnov kasnijih ratnih događanja. Budući da naš zadatak nije političko-historiografski, osvrnut ćemo se samo na krupne etičke probleme koji su obilježili ovaj period. To su: nesloboda, laž (ugroženost i strah), manipulacija, mit, zločin, represija, segregacija, nacizam itd.

Najjednostavnije rečeno, to je korpus važnih pitanja na kojima je osigurana produkcija lažne svijesti.

No, da bi se seriozno razmotrilo pitanje porijekla agresivnosti kod Srba pripadnika veliko-srpske ideologije, valja najprije razmotriti barem neke izvore, odnosno generatore stavova prema nesrbima, kako u Srbiji, tako i u njenom susjedstvu, a potom slijedom činjenica razmotriti i ono što je utjecalo na novinare, odnosno njihovo ponašanje. Prije svega, to je mit o srpstvu, pravoslavna religija i ideologija, historija, naslijeđe, sklonost ka zločinu, iskustvo vršenja zločina u Prvom i Drugom svjetskom ratu i sl.

Riječ je, zapravo, o faktorima koji su bitno utjecali na profiliranje tipa i karaktera, kako vojnih lica, tako i ličnosti uopće, pa time i ličnosti novinara, što nije slučajnost, već posljedica određenog projekta. Ovi faktori su međusobno povezani, utemeljeni u duhovnosti, kulturi i tradiciji kod Srba i u historijskom smislu njihove geneze sežu od vremena Osmanske imperije i Kosovske bitke do danas.

Hrišćanska/pravoslavna religijska komponenta kod Srba reducirana je na svetosavlje, a potom nacionalizirana. Tako se pravoslavlje kod Srba diferencira iz općeg ortodoksnog tipa u specifično pravoslavlje pod nazivom

---

³ Jurgen Habermas je u svojoj teoriji komunikativne kompetencije s pravom upozorio na potrebu "vlastodržstva slobodnog komuniciranja".

⁴ Pripreme za raspad SFR Jugoslavije i agresiju na susjedne republike (osamostaljene države) u Srbiji počinju odmah nakon smrti predsjednika Josipa Broza Tita otvaranjem tzv. kosovskog problema, što se reflektiralo i na Bosnu i Hercegovinu, a kulminacija propagandnog djelovanja obuhvaća period od 1986. do 1990. godine, nakon čega se aktivira ratna mašinerija.

srpsko pravoslavlje-svetosavlje, a crkva koja čini organizaciju (fundament) dobija nacionalni prefiks srpska, odnosno srpsko-pravoslavna crkva. Tako artikulirani osnov za duhovni život i njegovu organizaciju u praksi, uz hrišćansku temeljnu ideju o patnji i mučeništvu Isusa Hrista, te narodnim velikomučenicima i stradalničkoj sudbini Srba, predstavljao je dovoljan temelj za njihovu identifikaciju sa Isusovim mukama i vjekovnim patnjama pravoslavaca, s tom razlikom što uzrok patnji kod Srba nije unutrašnji, već izvanjski. Naime, uzrok mučeništva je drugi⁵ (drugi narodi) i otud nalog za njegovo uklanjanje. Budući da su Srbi trpjeli najezdu osvajača, njihovu duhovnost, politiku i vlast (ne samo islamsko-osmansku, već i kršćansko-austro-ugarsku), stav prema drugom i drugačijem nije se promijenio, iako su osvajači odavno nestali.⁶ Tako je nalog vjerniku iz sakralnog polja dislociran u otvoreni, opći civilni zahtjev za uklanjanjem drugog i drugačijeg, kako bi se osigurao autonoman život i duhovnost. Tako intoniran religijski obrazac rezultirao je mitskom, agresivnom sviješću koja se i u ovom ratu pokazala kao nagon za rušilaštvom, skrnavljenjem i ubilačkom strašću.

Budući da je vjerski obrazac uobličila pravoslavna crkva kao matica "svih Srba na Balkanu", on je obavezivao i "sve Srbe", a to je onda istovremeno važilo kao ideološki obrazac jer su interesi pravoslavlja i Srpske pravoslavne crkve poistovječeni sa nacionalnim interesima. Na taj način uobličene su nacionalna svijest i kultura kojima dominira ideja o svesrpskoj državi, svugdje tamo gdje ima Srba.

U procesu podizanja nacionalne svijesti posebnu ulogu je igrala i igra srpska historija kojom dominira mit o borbi, junaštvu, pobjedi. Jednom riječju, to je srpska tradicija koja je kao epska crta etnosa u temelju njegove pisane historije prema kojoj su, zbog prisustva drugog i drugačijeg, Srbi permanentno žrtva. Stoga valja ukloniti sve što je drugačije, da bi se Srbi "spasili". S obzirom na to da su nesrbi markirani kao uzrok patnji, pravo-

⁵ Riječ je, prije svega, o stavu prema islamu, a potom i prema katoličanstvu.

⁶ "Širi okviru koji su pogodovali razvoju upravo rušilačkog nagona u Srba su agresivna mitska tradicija na račun odgovornog racionaliteta, ništavnost ljudske egzistencije u religioznoj srpsko-pravoslavnoj paradigmi koja je osnovni okvir za neograničenu proizvodnju osjećaja ugroženosti i straha, te bizantska cezaropapistička politička tradicija koja snagom političkog interesa izbija moralne pretpostavke iz politike". (Ivo Marković: "Rat u Bosni i Hercegovini", "Odgovornost novinara u ratu", Zbornik, Hrvatsko društvo katoličkih novinara, Zagreb, 1994., str. 33.)

slavna religija u Srba i svesrpska ideologija su u okolnostima disolucije bivše Jugoslavije na relativno jednostavan način proizvele strah od drugog, ali i mržnju kao posljedicu tog straha i krivice drugog. Neki autori⁷, pozivajući se na “Anatomiju ljudske destruktivnosti” E. Fromma, upozoravaju na proizvedeni strah kod Srba kao važan uzrok njihovog rušilačkog nagona. Posljedica mržnje jeste enormno (lažno) junaštvo, ratobornost, hrabrost i nepobjedivost srpskog ratnika. To je mit. Takva svijest je razvijana na bazi tradicije, historije, kulture i vjere, kroz edukativne procese, pa otud i novinarstvo kod Srba obiluje upravo takvim elementima. Kada je kucnuo čas za agresiju, srpski mediji i novinari nisu respektirali svoju profesionalnu dužnost, već su pristupili izvršavanju svog velikonacionalnog interesa. U teorijskim analizama agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu neki teoretičari ovakvu ideologiju nazivaju fašizmom, drugi srbizmom, treći “mutantom” - nekom vrstom novog spoja fašizma-nacizma itd. No, kako god da se nazove, to je fašizam i on je involviran u temelje priprema za raspad bivše Jugoslavije i pokretanje rata za ostvarenje velikosrpske ideje.⁸ Kao posljedica takvog religijskog i ideološkog koncepta, nastupila je

⁷ “From tvrdi da se čovjek u svemu tome može da osjeti ugroženim. Ali, osjećaj ugroženosti može se i proizvesti, vještački izazvati tzv. pranjem mozga”. “Pobuđivanje defanzivne agresije ‘pranjem mozga’ može se pojaviti samo među ljudima. Da bi se uvjerio narod u to da je ugrožen, potreban je, iznad svega, **medij jezika**; bez toga bi gotovo sva sugestija bila nemoguća. Osim toga, potrebna je društvena struktura koja pruža dovoljnu osnovu za pranje mozga ...”. (...) “Sve u svemu, moć sugestije koju ima vladajuća grupa proporcionalna je vlasti grupe nad podanicima i (ili) sposobnosti vladara da upotrebljavaju razrađen ideološki sistem kojim se smanjuje mogućnost nezavisnog i kritičkog mišljenja”. (...) “Teško je egzaktno utvrditi na kojoj tački srpske povijesti, odnosno u kojem političkom trenutku započinje educiranje o ugroženosti. Aproksimativno, to može biti bitka na Kosovu, jer je tzv. kosovski mit viševjekovna okosnica tog educiranja, zapravo, njegovanja defanzivne agresivnosti srpskog naroda. S obzirom na identitete strana koje su se sukobile na Kosovu, religijske prije svega, u biti tog educiranja je ugroženost od islama, odnosno od Muslimana, pa se svaki pripadnik islama, svaka muslimanska narodna skupina ‘a priori’ određuje kao neprijateljska, odnosno potencijalno neprijateljska”. (Prof. dr. Muhamed Nuhic: “Riječ-slika i zločin”, Press centar Armije RBiH, Sarajevo, 1994., str. 55.)

⁸ U svojoj knjizi “Srpski tajni rat”, Philip Cohen piše: “U dva balkanska rata primarni strateški ciljevi srpskog vodstva bili su zasigurno teritorijalna ekspanzija i istrebljenje “tuđeg stanovništva”. Ista je odlučnost srpskoga vodstva u stvaranju etnički homogene Velike Srbije bila prisutna i tokom dva svjetska rata. Sličnosti između srpskoga ponašanja u Drugom svjetskom ratu i događaja u devedesetim godinama zapanjujuće su i krucijalne su za ➤

u svijesti zamjena općeljudske moralne norme, vrijednosti i nazora za zločin kao dokaz posebne srpske moralnosti ili, preciznije, korpusa vrijednosti borca i junaka za srpsku stvar. U uvjetima kada rat kao inače krizno stanje duha i društva razara čovjeka kao humano biće⁹ i potiče ga da čini neubičajena djela, ovakav 'moralni' kod kod Srba izdigao je laž na pijedestal ideala. Na žalost, ova ideološka paradigma postala je i paradigma novinarstva kôd Srba u minulom ratu i to je ono što je njihovo novinarstvo direktno odvelo u zločin.

U daljem izlaganju razmotrit ćemo tezu kojom se tvrdi da odstupanje od istine u novinarstvu, kako u miru, tako i u ratu, projektira vlast.

Kada se kaže da je medijska laž o ugroženosti srpskog naroda značila uvod u agresiju (koja ne bi imala takve učinke da mediji i novinari nisu prihvatili laž i na taj način odstupili od osnovnih kriterija svoje profesije)¹⁰, onda to nije slučajno. To je otud što je bilo poznato da se ljudima uspješno manipulira kad izostane istina. Svjesni toga, tvorcima velikosrpskog režima su plasirali informaciju o tobožnjoj ugroženosti Srba u novoosamostaljenim državama, koja je zahvaljujući medijima i novinarima dospjela do svakog građanina srpske nacionalnosti. U biti, ta laž je konstruirana s namjerom da osigura poticaj za oružani napad na nesrpsko stanovništvo. Dakle, prethodnica agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bila je laž kao "zamjena za nasilna sredstva" koja će se koristiti kasnije.

U primjeru Bosne i Hercegovine i agresije (koju su izvršile Srbija i Crna Gora) pokazalo se kakav je učinak postigla laž plasirana putem medija. Razorena je zajednica u kojoj je različitost bila uvažena, a život u dobrosusjedstvu siguran. Stoga je Hana Arent u pravu kada kaže da ljudi mogu "mijenjati

---

razumijevanje današnjeg srpskog nacionalizma". (Philip Cohen: "Srpski tajni rat", NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1996., str. 21.)

Ovaj Koenov nalaz zapravo je potvrda onih mišljenja rijetkih historičara koji su isticali da interes Srbije nije nikada ni bila Jugoslavija, već da je Jugoslavija kao država pretpostavljena kao korak do "Velike Srbije" i otud latentne i otvorene faze borbe za ovu ideju korespondiraju sa regionalnim i svjetskim krizama i procesima promjena.

⁹ "Rat ... razara etička načela na svim razinama, pa tako i u medijima". (S. Malović - S. Ricchiardi - G. Vilović: "Etika novinarstva", Izvori, Zagreb, 1998., str. 149.)

¹⁰ U godinama koje su prethodile agresiji na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu novinari su koristili "govor mržnje", čime se pokretala "nacionalna ... netrpeljivost", te podsticali "vjerski i drugi oblici mržnje". (Isto, str. 49.)

okolnosti pod kojima žive jer su relativno slobodni od njih, a to je sloboda koju lažljivost zloupotrebljava i kvari”.¹¹ Laž koju je u periodu od otvaranja kosovske krize osamdesetih godina, pa do raspada SFR Jugoslavije i kasnije, na nov način, razvijao politički vrh Srbije¹² u cilju stvaranja velike srpske države, stupila je na scenu prva kako bi se animirao srpski narod i uvjerio da je rat nužan.

U tom smislu kasnije će se pokazati da je uloga medija i novinara bila u tome da se (shodno nalogu politike) stvarnost predstavi drugačijom. Drugim riječima, ovaj rat je primjer koji pokazuje medije i novinare kao sredstva politike u službi produkcije nasilja.¹³

Pokazalo se, naime, da su suvremeni ratovi, uključujući i minuli rat u Bosni i Hercegovini, brutalni, ne samo stoga što su korištena moćna sredstva za ratovanje (oružja), već i zato što su se putem medija ljudi sistematično upućivali na zlodjela. Stvar je još složenija stoga što se način propagiranja zlodjela i njihov plasman u javnost, na žalost, temelji na nauci.

Pažnju na način na koji je riječ u Srbiji utjecala na pripremu i početak agresije i rata skrenuo je i profesor Muhamed Nuhić, citirajući riječi Dobrice Ćosića (jednog od najsnažnijih protagonista velikosrpskog projekta) iz njegovog romana “Grešnik”, u kojem stoji: “Od članka do bojkota, od bojkota do ubistva, od revolucionara do ubice-jedan korak. Ili-jedna riječ”. Zapravo, ovaj iskaz Dobrice Ćosića ukazuje na odlučujuću ulogu javne riječi u pripremi rata.

No, da bi se makar dijelom analizirao rad i uloga medija na prostoru Republike Bosne i Hercegovine tokom agresije, nužno je osvrnuti se na zbivanja u i oko samih medija (prije svega radija i televizije) neposredno pred i početka rata. Budući da ni o ovom pitanju nema potpunijih istraživanja,

---

¹¹ Hana Arent: “Istina i laž u politici”, Filip Višnjić, Beograd, 1994., str. 49.

¹² Prema navodima nekih historičara, potrebe za lažima i lažnim informacijama razvijaju se kod Srba od Kosovske bitke do danas, s tim što je intenzitet njihovog širenja u pojedinim razdobljima različit i ovisan o općim prilikama na Balkanu, Evropi i svijetu.

¹³ “Dva su načina na koja mediji u konačnici pomažu nasilju: kad ga banaliziraju izvješćujući o njemu kao o nekoj predstavi, ili kad prikrivaju nasilna djela”, tj. kad ga precjenjuju ili potcjenjuju (prim. A. Š.). (“Odgovornost tiska u okolnostima nasilnih sukoba, Dokument UCIP-a, donesen od Vijeća UCIP-a, 20. aprila 1993. u Sionu, Švicarska”, “Odgovornost novinara u ratu”, Zbornik, cit., str. 9.)

ovaj segment našeg rada oslanja se, pored naših saznanja, i na neka saznanja Marka Tompsona koja su izložena u njegovoj knjizi "Proizvodnja rata"¹⁴ i za koja se može reći da su u znatnoj mjeri pouzdana.

Prije početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1990. godine donesen je Zakon o Radio-televiziji Sarajevo¹⁵ po kojem "organ upravljanja RTV Sarajevo, uz saglasnost Skupštine SR BiH" imenuje rukovodstvo ove kuće. No, nakon višestranačkih izbora počinje pritisak novonastalih nacionalnih političkih stranaka, posebno SDS-a i HDZ-a, za podjelom spomenutog medija¹⁶.

Naime, SDS je u cilju sprječavanja osamostaljenja Republike Bosne i Hercegovine iz nestajuće SFR Jugoslavije pokušavala ostvariti dominaciju u Radio-televiziji Sarajevo i u tu svrhu je plasirala nezadovoljstvo u pogledu kadrovske strukture urednika¹⁷ i novinara, zahtijevajući, prije svega, da u rukovodstvu ove kuće bude više Srba koji su članovi SDS-a, tzv. "ortodoksnih (pravih) Srba".

U to vrijeme u informativnoj redakciji TV Sarajevo bilo je 18 novinara Srba, 7 novinara Muslimana, potom pet Srba urednika, pored jednog Hrvata i jednog Muslimana.¹⁸ Srpska demokratska stranka sedmično je organizirala

---

¹⁴ Mark Tompson: "Proizvodnja rata, Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini", Član 19-Medija centar, Radio B92, Beograd, 1995.

¹⁵ Vidjeti: "Zakon o Radio-televiziji Sarajevo", član 15., Službeni list SRBiH, broj 21, 31. juli 1990., str. 614.

¹⁶ Pritisci za podjelom RTV Sarajevo na nacionalne kanale vršeni su od dana uspostave višestranačke vlasti do početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. (Srpska demokratska stranka je imala interes i za podjelom dnevne novine "Oslobođenje"). Hrvatska demokratska zajednica tada nije preduzimala nasilne akcije, dok je SDS nastupala sve agresivnije (otimanje dopisništava, radio-televizijskih predajnika i sl.).

¹⁷ Kada je riječ o TV Sarajevo, u periodu pred agresiju, nužno je naglasiti da su uredničke funkcije bile nacionalno izbalansirane. Odgovorni urednik TV Sarajevo bio je Mirko Kapor. Šefovi DESK-a: Mehmed Agović i Konstantin Jovanović, urednik Unutrašnjo-političke redakcije: Vladimir Bilić, urednik Sportske redakcije: Sead Hadžijahić, šef Dopisničke redakcije: Aleksandar Vujisić, urednik Redakcije za kulturu: Ivan Kordić, urednik Spoljno-političke redakcije: Nikola Gurović, urednici drugog dnevnika TV Sarajevo: Dragan Božanić, Senad Hadžifežović i Ivica Puljić, urednici trećeg dnevnika: Nada Zubac, Kemala Vranješ i Ljubomir Ljubojević. Nacionalni paritet je ispoštovan i kod izbora za urednička mjesta na Radiju Sarajevo (npr. direktor: Nađa Pašić, glavni i odgovorni urednik: Milenko Vočkić, urednik Informativnog programa: Risto Đogo itd.).

¹⁸ Vidjeti: Mark Tompson, cit. dj., str. 218-219.

sastanke sa novinarima srpske nacionalnosti, dok je utjecaj Hrvatske demokratske zajednice i Stranke demokratske akcije (SDA) kao vodećih stranaka Hrvata, odnosno Bošnjaka, bio znatno slabiji, iako je svaka od ovih stranaka imala svoju 'vezu' u redakcijama RTV Sarajevo.

Srpska demokratska stranka je, nakon što je uvidjela da ne može ostvariti potpunu prevlast posebno u informativnim programima RTV Sarajevo, krenula u akciju poziva radio-televizijskim pretplatnicima da ne plaćaju pretplatu RTV Sarajevo, kako bi se ova kuća dovela u finansijsku ovisnost. Međutim, Hrvatska demokratska zajednica je prva aktivirala svoje pristalice da ne plaćaju pretplatu RTV Sarajevo.¹⁹ To je RTV Sarajevo dovelo u teško stanje. Srpska demokratska stranka je u toku 1991. godine do "usijanja" dovodila svoj zahtjev za podjelom Radio-televizije Sarajevo na nacionalne

---

¹⁹ "Pohod na razaranje materijalne osnove RTV Sarajevo počinje sredinom 1990. udarom na ostvarivanje prihoda. RTV Sarajevo se finansirala iz prihoda radio-televizijske pretplate (oko 85% ukupnog prihoda) i marketinga i usluga koje je pružala trećim licima". (...) "Formiranjem stranke HDZ, a nakon toga u 1991. godini i tzv. "Hrvatske zajednice Herceg-Bosna" i bosanska Posavina počinje nagli pad stepena naplate. Iako u dijelovima zapadne Hercegovine ni prije toga stepen naplate nije bio dobar, krajem 1990. a posebno 1991. godine naglo se smanjuje, a u nekim mjestima (Tomislavgrad, Široki Brijeg, Neum, Grude, Livno, Posušje, Čitluk itd.) pada na nulu". (...) "Skupština opštine Ljubuški, Grude itd. donosi zvanične odluke da se RTV Sarajevo ne plaća pretplata. Ubrzo nakon toga na isti način se ponašaju samoproglašene tzv. SAO Krajina, sjeveroistočna Bosna, Romanija, istočna Hercegovina, sjeverna Bosna. Sa relativno visokog stepena naplate u pojedinim mjestima po nalogu SDS-a prestaje potpuno plaćanje pretplate (Bileća, Glamoč, Gacko, Nevesinje, Drvar, Bosansko Grahovo, Kalinovik, Bosanska Dubica, Petrovac, Gradiška ...). Izvršno vijeće Skupštine zajednice opština Bosanske krajine donosi odluku da se pretplata umjesto RTV Sarajevo plaća zajednici opština Bosanske krajine. Stepen naplate pada sa prosječnih 76 posto iz 1990. na 47 posto u 1991. da bi se pad naglo povećao u periodu I-III 1992. godine. Tako u opštinama u kojima je po popisu iz 1991. godine bilo većinsko hrvatsko stanovništvo od 14 opština u devet opština stepen naplate je nula, a sve ostale ispod 30 posto. Od 31 opštine sa većinskim srpskim stanovništvom u osam opština stepen naplate pada na nulu, a u 17 opština ispod 20 posto. U Ljubinju stepen naplate sa 69 posto pada na nulu. U ostalim opštinama stepen naplate ne prelazi 30 posto. Očito je da su nalozi HDZ-a i SDS-a do kraja izvršeni i "uputstvo" se provodi. Još Bošnjaci podržavaju RTV Sarajevo". (...) "Možda je danas lahko dati odgovor zašto stepen naplate u Velikoj Kladuši pada na nulu. Moćni "Babo" formira svoju rtv-organizaciju, kupuje najmoderniju opremu, podiže antenske sisteme ...". (Izudin Isović: "Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije", feljton, (1) "Juriš na RTV", "Oslobođenje", br. 16692, Sarajevo, 1994., str. 9.)

kanale.²⁰ Budući da je u Republici Hrvatskoj bio rat i HDZ BiH je imala radikalne stavove prema RTV Sarajevo²¹, zbog čega je ovaj medij poduzeo istraživanje raspoloženja bosansko-hercegovačkih građana za podjelom RTV Sarajevo na nacionalne kanale. Rezultati istraživanja, kako navodi i Mark Tompson, dali su za pravo politici RTV Sarajevo koja je bila protiv podjele.²²

Međutim, pod pritiskom zahtjeva za podjelom, RTV Sarajevo je ipak promijenila strukturu programa. Tačnije, program je postupno prilagođavan nacionalističkim interesima. Isključivost zahtjeva SDS-a za podjelom, njen utjecaj na uređivačku politiku posredstvom dijela novinara Srba, pa i Nenada Pejića, tadašnjeg glavnog i odgovornog urednika TV Sarajevo²³, rezultirali su ustupcima. Televizija Sarajevo je prihvatila da preuzima više TV emisija od TV Beograd, odnosno TV Zagreb, pa tako i centralne dnevnikove ovih medija, osiguravajući vrijeme njihovog emitiranja na drugom kanalu. Emitirano je oko 11 sati njihovog programa, uključujući i YUTEL-ov dnevnik u kojem su protežirane općejugoslavenske ideje. Međutim, ni ova promjena, koja je u biti predstavljala određenu podjelu TV Sarajevo, nije zadovoljila ni SDS, ni HDZ i tada je postalo jasno da o tim pitanjima ne odlučuje ni SDSBiH, ni

---

²⁰ “Još aprila 1991. godine SDS počinje provoditi regionalizaciju na etničkom principu (“Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine”) ..., vrši nasilnu uzurpaciju informativnih sredstava (radio i TV-uređaja). Ona inicira sukobe u preduzećima na nacionalnoj osnovi (“Fočatrans” i dr.) ...”. (Prof. dr. Ismet Dautbašić: “Agresorsko formiranje kolaborističkih tvorevina i djelovanje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine na njihovom ukidanju”, “Agresija na Bosnu i Hercegovinu i borba za njen opstanak 1992.-1995. godine”, Zbornik, Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1997., str. 181.)

²¹ Vodstvo HDZ-a na sastanku sa predstavnicima RTV Sarajevo 23. jula 1991. godine u Mostaru daje “kvalifikacije da je uređivačka politika ‘antihrvatska, prosrpska, da emituje suviše programa TV Beograd i da u unutrašnjopolitičkom programu TV Sarajevo nema Hrvata’ “. (Izudin Isović: “Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije”, feljton, (2) “Okupacija releja”, “Oslobodenje”, br. 16693, Sarajevo, 1994., str. 9.)

²² Oko 330 000 anketiranih građana odbilo je zahtjev za podjelom, dok je oko 35 000 prihvatilo podjelu na tri nacionalna televizijska kanala. (Prema: Mark Tompson, cit. dj., str. 219.)

²³ Nenad Pejić, novinar iz Banje Luke, po nacionalnosti Srbin, pokušao je balansirati odnos između interesa RTV Sarajevo da preraste u državnu radio-televiziju i radikalnih političkih zahtjeva SDS-a i HDZ-a. No, njegova je uloga u tome, nakon napada na Sarajevo, potvrdilo se, bila nejasna.

HDZ BiH, nego režim u Beogradu, odnosno Zagrebu. Stranka demokratske akcije je istupala protiv podjele, istina ne snalazeći se adekvatno u situacijama otvorene naježde radikala iz SDS-a i HDZ-a. U martu mjesecu 1992. godine, nakon barikada koje su u Sarajevu postavili simpatizeri SDS-a (1. marta 1992. godine u 'kasnim noćnim satima'), postaje jasno da će ova stranka primijeniti 'silu' kako bi osigurala podjelu²⁴, bez obzira što je, kako smo već istakli, drugi kanal TV Sarajevo emitirao uglavnom srpski i hrvatski program (TV Beograd, odnosno TV Zagreb), kao i općejugoslavenski dnevnik "Yutel". Time je postalo jasno da SDS želi formirati svoju televiziju i radio, kako bi provodila svoju medijsku politiku i da stoga radi na razbijanju zajedničke radio-televizijske stanice.

Uz RTV Sarajevo i utjecajna dnevna novina "Oslobođenje" je trpjela nacionalističke pritiske, s tom razlikom što je pritisak na redakciju ovog lista bio nešto blaži. Nakon uspostave "tripartitne vlasti" (poslije izbora 1990. god.) potvrdilo se da je "Oslobođenje", zahvaljujući značajnom broju profesionalno osposobljenih novinara, respektiralo istinu i objektivnost u informiranju, te da je organizirajući protestni skup marta mjeseca 1991. godine u Sarajevu (na platou ispred Skupštine RBiH na Marijin Dvoru) uspjelo dići glas protiv podjele medija na nacionalnom principu i na taj način amortizirati pritisak.

Kada se danas, bez opterećenja, baci pogled na politiku i odnos Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine prema centralnim medijima u Bosni i Hercegovini pred rat, onda postaje sasvim jasno da je riječ o politici koja je artikulirana u Beogradu u funkciji agresije. To dodatno potvrđuje i ponašanje većine novinara u Srbiji koji su napustili kriterij istine i objektivnosti u informiranju i opredijelili se za "jednu (srpsku) stranu", čime je zapravo i otpočeo rat koji je pripremila Srbija.²⁵

²⁴ "Kadrovska struktura zaposlenih na dan 31. marta 1992. godine pokazuje da RTV Sarajevo zapošljava najveći dio kadrova srpske nacionalnosti, a što je najvažnije, oni su i na ključnim programskim, novinarskim i drugim funkcijama, čime pod svojom kontrolom imaju mogućnost dirigovanja ukupnom programskom politikom Radija i Televizije. RTV Sarajevo tada je zapošljavala 31,22 posto Jugoslavena, 20,33 posto Srba, 25,72 posto Muslimana, 13,14 posto Hrvata i 3,59 posto ostalih". (Izudin Isović: "Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije", feljton, (2) "Okupacija rejeja", cit., str. 9.)

²⁵ Pod utjecajem medija iz Srbije razvijano je raspoloženje za rat kao jedini način da se srpski narod "zaštiti" od "neprijatelja". Takva medijska hajka otpočinje događajima na Kosovu >

Transformacija komunističke ideologije u fašističku u Srbiji (režim Slobodana Miloševića) tekla je uz enormnu pomoć medija. Taj proces transformacije “od radnog naroda do srpskog naroda” (Ivan Čolović, srpski pisac) odvijao se na poznatoj platformi “Memorandum SANU” koju su sačinili srpski intelektualci osamdesetih godina i koja je postala program borbe, odnosno osvajanja, nakon što je bivša Jugoslavija razorena. Zahvaljujući pomoći medija podstrekači nasilja su uspjeli proizvesti mržnju i stvoriti raspoloženja koja su rat učinila neizbježnim. Ukratko, protjerana je istina kako bi otpočela agresija. Istina je u tome da je do rata dovela ideja o “Velikoj Srbiji” (koja vodi porijeklo od Ilije Garašanina i njegovog “Načertanija” preko Ravnogorskog programa i četničkog pokreta Stevana Moljevića i Draže Mihajlovića do Memoranduma SANU i Slobodana Miloševića, odnosno njegovih trabanata: Jovana Draškovića u Hrvatskoj i Radovana Karadžića u Bosni i Hercegovini).²⁶

O napuštanju kriterija istine i stavljanja medija u službu politike rata transparentno svjedoče zbivanja u gradu Banjoj Luci. Naime, u Banjoj Luci je do početka agresije živjelo oko 51 odsto Srba.²⁷ Odlukom SDS-a, Banja Luka je proglašena središtem srpske vlasti, a potom je došlo do postupnog potiskivanja i progona nesrpskog stanovništva. Poznato je da u Banjoj Luci nije bilo oružanog otpora agresiji. Banjalučki novinari i mediji nisu tada digli svoj glas protiv nasilja, kao ni prije početka rata kada je Banja Luka

---

osamdesetih godina. Princip po kojem su srbijanski (i uopće srpski) mediji informirali o dešavanju na Kosovu tih godina korišten je i u vrijeme agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu. Naime, napušten je kriterij istine i objektivnosti u informiranju, a glas ili mišljenje druge strane je uklonjeno.

Kao što je poznato, srbijanske vlasti su jula mjeseca 1990. godine smijenile rukovodstvo Radio-televizije Prištine i uspostavile svoju kontrolu. Potom je zabranjena “Rilindija”, dnevni list na albanskom jeziku i dr. Ta politika kojom se na sceni ostavlja samo “srpska informacija”, odnosno njihova “istina”, izravno je implementirana u politiku SDS-a BiH u procesu stvaranja “Velike Srbije”.

²⁶ Vidjeti: Philip J. Cohen, cit. dj., str. 27-51. i dalje, potom, Dr. Elisabeth von Erdman-Pandžić: “Veliko-srpska ideologija u prošlosti i sadašnjosti”, “Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.”, Zbornik, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo-Gesellschaft fur bedrohte Volker-International, Göttingen-Human rights Group for Bosnia, Kuala Lumpur, Sarajevo, 1997., str. 159-168. i dalje.

²⁷ Visoki procenat nastanjanja Srba u Banjoj Luci postignut je politikom naseljavanja nakon katastrofalnog zemljotresa 1969. godine i obnove grada poslije zemljotresa.

proglašena srpskim gradom. Zato se i moglo dogoditi da Nikola Uzelač²⁸ septembra mjeseca 1991. godine izabere Radio Banje Luke²⁹ kako bi proglasio mobilizaciju za rat u Republici Hrvatskoj.

Koliki je značaj medijima davala srpska fašistička vladajuća struktura najbolje govori atak na radio-televizijske predajnike i njihovo preusmjeravanje na program RTS-a.³⁰ Može se reći da je agresija na Bosnu i Hercegovinu otpočela onog momenta kada je augusta mjeseca 1991. godine zauzet RTV predajnik u Banjoj Luci i preusmjeren kako bi preuzimao program TV Beograd.³¹ Taj proces otvoreno je otpočeo nakon propalog pokušaja rukovodstva SDS-a da prevrat u RTV Sarajevo izvrši 'mirnim' putem. Sličnu sudbinu doživljavaju neke novinske redakcije, dopisništva i štamparije. Da je rad na zaposjedanju medijskog prostora bio uvod u brutalnu agresiju svjedoče i podaci koji pokazuju da je do 6. aprila 1992. godine (kada je Bosna i Hercegovina priznata

---

²⁸ Nikola Uzelač, zloglasni general JNA, vodio je ratne operacije u vrijeme agresije na Republiku Hrvatsku 1991. godine.

²⁹ "U Banjoj Luci se 27. novembra 1991. donosi odluka o formiranju javnog preduzeća "Televizija Banja Luka" (već su oteli Radio Banja Luka i stavili u funkciju SDS-a), oduzima se informativno-tehnički centar RTV Sarajevo (jedan od najopremljenijih u Republici), uvodi naplatu svoje radio-televizijske pretplate itd. U svemu tome aktivnu ulogu igra Banjalučki korpus, a na sastancima o pitanjima RTV Sarajevo sve su prisutniji generali, pukovnici i druga vojna lica bivše JNA ". (Izudin Isović: "Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije", feljton, (2) "Okupacija releja", cit., str. 9.)

³⁰ Predratna RTV Sarajevo je emitirala program preko 10 osnovnih radio-televizijskih predajnika i oko 180 repetitora. Od ljeta 1991. godine predajnike postupno zaposjedaju pripadnici tzv. JNA i srpskih paravojskih jedinica, a program preuzima od RTS-a.

³¹ "Da bi se svemu dao oblik legalnih zahtjeva srpskog naroda, pred RTV Sarajevo se postavlja ultimativan zahtjev da se preuzima informativni program TV Beograd i neke druge emisije. U julu 1991. u Banjoj Luci se sastaju predstavnici zajednice opština Bosanske krajine. Zahtjev je ultimativan, bez prava na odbijanje, a kada RTV Sarajevo predlaže raspravu i iznalaženje modaliteta, stavlja se jasno do znanja "ako to vi ne uradite, uradit ćemo mi sami". Iako je sastanak u Banjoj Luci održan 31. jula 1991. i pokušao dogovor, već 1. augusta se agresori razotkrivaju i pokazuju šta je njihov cilj. Rukovodilac objekta RS Kozara prinudno je odveden na objekat na kojem zatječe naoružana lica i naređuju mu da na II TV kanalu RTV Sarajevo preuzme satelitski program TV Beograd. Tada postaje jasno šta su radili inženjeri RTV Beograd na tornju predajnika 27/28. jula 1991. godine. Montirali su uređaje za preuzimanje satelitskog programa TV Beograd preko objekta Kozara." (Izudin Isović: "Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije", feljton, (2) "Okupacija releja", cit., str. 9.)

kao suverena država od Evropske i Međunarodne zajednice) gotovo polovinu teritorije Bosne i Hercegovine pokrivaio signal RTS-a³², te da je u toku agresije jedini relej kojeg je mogla koristiti TV Bosne i Hercegovine za emitiranje svog programa bio onaj na Humu (Sarajevo), pokrivajući signalom najviše 30% državnog prostora³³. Uz to, tek nakon zauzimanja predajnika, postalo je sasvim jasno zašto je SDS insistirala na podjeli RTV Sarajevo, a potrebu podjele obrazlagala tobožnjom nekorektnošću televizijskih i radio-izvještaja sa ratišta u Republici Hrvatskoj, odnosno prigovorom da je uređivačka politika ove kuće okrenuta ka tome da se diskreditiraju Srbi kao narod.

Valja dalje napomenuti da je SDS nakon prvih višestranačkih demokratskih izbora 1990. godine zauzela poziciju vlasti u Republici Bosni i Hercegovini shodno izbornom rezultatu, ali da je istovremeno radila na formiranju i izgradnji svojih institucija vlasti.³⁴ U tu svrhu bio joj je potreban

---

³² “Važan objekat za pokrivanje radio i televizijskim programima područja bihačke regije predstavljao je objekat RTV Hrvatske na Plješevici, na kojem su i uređaji RTV Sarajevo. Po istom sistemu, 29. augusta 1991. naoružana lica tzv. SAO Krajine upadaju na objekat i prisilno preusmjeravaju emitovanje programa TV Beograd. Istina, u tom trenutku samo se ukida program Hrvatske RTV, a program RTV Sarajevo se emituje bez teškoća, zakratko”. (...) “Pod izgovorom da rad uređaja na RS Veležu ometa rad pilota na aerodromu Mostar, bivša JNA naređuje isključenje predajnika ...”. (...) “U “zaštiti” objekta Kozara i Lisine učestvuje jedinica Veljka Milanovića sa 47 naoružanih lica, a na Lisini grupa od 150 naoružanih lica sa oznakom “Milicija Krajine”. (...) “Slijedom događaja 3. februara 1992. preuzima se objekat Ciganišta za pokrivanje signalom Doboja, te prenosi program TV Beograd. A 23. marta 1992. grupa naoružanih lica zauzima RS Trovrh kod Goražda a onda i objekat Majeveca”.

“Zatim 29. aprila 1992. pada najvažniji objekat koji je pokrivaio 70 posto teritorije RBiH, RS Vlašić. Već su pod okupacijom objekti Velež, Tušnica, Kozara, Majeveca, Karaotok, Trovrh, Leotar, Plješevica i objekti na brojnim lokacijama širom Republike iz kategorije sekundarne mreže”. (Izudin Isović: “Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije”, feljton, (2) “Okupacija releja”, cit., str. 9.)

³³ “Sve što je pod kontrolom legalnih vlasti RBiH, na slobodnim teritoriju Republike, izloženo je granatiranju, bombardovanju, uništavanju i paljevini: Hum, Bjelašnica, Donje Moštre itd.” (...) “Srednjetalasni predajnik u Donjem Moštru kod Visokog doživljava teška granatiranja, Hum pored granatiranja bombardiraju i avioni, a objekat Bjelašnica završava svoj rad u plamenu”. (Izudin Isović: “Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije”, feljton (2) “Okupacija releja”, cit., str. 9.)

³⁴ “Prilikom razbijanja legalnih i stvaranja kolaborističkih organa vlasti prvo se išlo na proglašavanje tzv. srpskih autonomnih oblasti (SAO)”, tome su prethodili “Dogovori o udruživanu u Zajednicu opština”. (Prof. dr. Ismet Dautbašić, cit., str. 181.)

poseban radio i televizijski kanal, pa je i stoga istupala sa zahtjevom o podjeli RTV Sarajevo.

Ustvari SDS je imala saznanje da prvi kanal TV Sarajevo gleda oko 91% bosansko-hercegovačke populacije, a drugi i treći kanal oko 78 procenata.³⁵ Takav procenat gledanosti SDS nije mogla prihvatiti s obzirom na planove o osvajanju Bosne i Hercegovine, tj. o njenoj podjeli. Zato i jeste posljednjeg dana održavanja referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine (29. februara i 1. marta 1992.god.) organizirala barikade u Sarajevu i kao važan uvjet za njihovo uklanjanje postavila zahtjev za podjelom RTV Sarajevo na nacionalne kanale.³⁶

Ponašanje RTS-a i većine srbijanskih pisanih medija neposredno pred agresiju i početka rata potvrđuje da je srpska politika osvajanja i genocida bila podržana od medija i da su se njeni mediji transformirali (preusmjerili) u funkciji rata već ranije³⁷. Zadaća RTS-a je bila da podržava ratnu politiku

“Odluka o formiranju tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (24. oktobar 1991. godine)”. (Dr. Smail Čekić, cit. dj., str. 270-272.)

“Odluka o pripremama za formiranje tzv. “Republike Srpske Bosne i Hercegovine” (21. decembar 1991. godine)”. (Isto, str. 278.)

³⁵ Prvi i drugi program TV Sarajevo pokrivao je 70-75% teritorija RBiH. Treći program TV Sarajevo bio je lokalnog karaktera (grad Sarajevo i bliža mjesta).

³⁶ “Tako 2. marta 1992. godine izdaju obavještenje tzv. kriznog štaba srpskog naroda da se bezuslovno obustave sve aktivnosti Predsjedništva, Skupštine i Vlade BiH na međunarodnom priznanju suverenosti i nezavisnosti BiH, da se odmah raspusti Krizni štab Predsjedništva BiH sa Ejupom Ganićem na čelu, kao neustavni organ, da se izvrši reorganizacija MUP-a BiH, da se u RTV Sarajevo uvede prinudna uprava na paritetnoj osnovi do konačnog dogovora o podjeli ... “. (...) “Stiže teleks sa Pala: “Juče, 1. marta 1992. godine, pucano je u srpski narod i u srpska znamenja. Time je nedvosmisleno pokazano kako bi izgledala sudbina srpskog naroda u suverenoj, nezavisnoj i međunarodno priznatoj BiH”.” (...) “Krizni štab SDS i srpskog naroda postavlja slijedeće uslove”. Pet tačaka, pet uslova, pa onda pregovori: “Bezuslovno zahtijevamo da u medijima i sredstvima informisanja bude hitno obustavljena kampanja u prilog suverenosti i nezavisnosti BiH koja *de facto* nije stečena, a u sredstvima informisanja proglašava se svršenim činom”. “Već duže vremena srpski narod u BiH je pod informativnom blokadom i presijom. Zato **zahtijevamo: hitnu podjelu TV i Radija** (pod. A. Š.) kao i prestanak emitovanja YUTEL-a.” (Izudin Isović: “Radio-televizija Bosne i Hercegovine na meti agresije”, feljton, (3) “Pokušaj podjele Televizije”, “Oslobođenje”, br. 16694, Sarajevo, 1994., str. 9.)

³⁷ Naprimjer, monitoring koji je organiziran u cilju analize centralnog dnevnika prvog programa RTS-a, marta i aprila mjeseca 1992. godine, pokazao je da je u toj informativnoj ▶

(rukovodstvo Srbije) i bodri "srpske ratnike". Laž i izokretanje historijskih fakata su postali dominantni princip srpsko-crnogorskog novinarstva.

U cjelini gledano, srpski medijski rat u funkciji agresije može se sagledati iz dva ugla:

a) iz ugla odnosa prema aktivistima srpske vojske i politici odbrane suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine i

b) iz ugla odnosa prema međunarodnom faktoru i inozemnim medijima koji su pratili aktualni rat na Balkanu.

Što se tiče odnosa srpskih medija prema osvajanju bosanskohercegovačkih gradova i sela od srpskih vojnika (tj. JNA), srpskih paravojnih formacija³⁸ i pokušaja otpora agresiji, spomenuti mediji su izvještavali "o oslobodilačkim akcijama hrabrih srpskih junaka" i porazu "muslimanskih snaga" koje napadaju, granatiraju ili vrše represiju nad nedužnim stanovništvom (Srbima). Politika odbrane zemlje, tj. politika otpora agresiji, koju su vodile probosanske snage tretirana je kao "muslimansko-ustaška", "fundamentalistička", a zločini koje su činili Srbi kao 'djela' probosanske politike.

S obzirom na to da je od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu bio zastupljen međunarodni monitoring u tri komponente: posmatračkoj, vojnoj i medijskoj, srpski mediji su u primjerima objektivnog odnosa monitoringa prema događajima (svugdje tamo gdje se njihova laž dovodila u pitanje, a laž je bila u osnovi srpskog ratnog pohoda), negirali takve informacije. U tom smislu zločini protiv čovječnosti koje je činila srpska vojska prešućivani su ili negirani na tragično-smiješan način: kao suicidalno ponašanje muslimana-mudžahedina ili ustaša.³⁹ U slučajevima kada je bilo koji segment

---

emisiji ratu u Bosni i Hercegovini posvećivano prosječno 22% prostora (uz izbjegavanje emitiranja slika o događajima sa mjesta), iako je u Srbiji bila predizborna kampanja, kojoj je posvećivano 25, 6% programa. (Vidjeti: Mark Tompson, cit. dj., str. 100.)

³⁸ Nakon disolucije Jugoslavije njena vojska (tzv. JNA) je s obzirom na dominaciju oficirskih kadrova srpske nacionalnosti prerasla, znatnim dijelom, u vojsku bosanskih Srba, a paravojne formacije su predstavljale dobrovoljce koji su se regrutirali u Srbiji i Crnoj Gori, te Bosni i Hercegovini u organizaciji tzv. otadžbinskih stranaka i udruženja.

³⁹ "Februarskog dana 1994. godine Bernar Volker, novinar francuske televizijske stanice TF 1, tražio je da mu pošaljem bilo kakav dokaz o tome da su muslimani još jednom ponovili akt žrtvovanja vlastitog naroda, odnosno da je masakr 68 ljudi na pijaci Markale u Sarajevu njihovo djelo, sračunato na propagandni efekat protiv srpske strane u građanskom radu. U >

međunarodnog monitoringa objektivno izvještavao, srpski mediji su to odbacivali proglašavajući ga zlonamjernim.

Interesantno je napomenuti da je u tu svrhu, dvije godine nakon okončanja oružanog dijela rata, 1997. godine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Beogradu objavio knjigu novinara i književnika Miodraga Ilića pod naslovom “Medijske imperije”, u kojoj je predstavljen jednostran način sagledavanja pozicije i uloge inozemnih novinara, medija, uglednih humanista i medijskih ličnosti prema krizi na Balkanu i posebno odnos prema Saveznoj republici Jugoslaviji i njenoj ulozi u stradanjima u Bosni i Hercegovini. U toj knjizi je na transparentan način predstavljen srpski imaginarni i iracionalni pristup ratu, pri čemu su svi koji su se držali načela istine stavljeni na stup srama.⁴⁰ Tako se za angažman A. Levija, uglednog francuskog filozofa mlađe generacije, i, u izvjesnom smislu, ratnog izvještača iz Bosne i Hercegovine, kaže da je to “zadrto zalaganje za muslimansku stvar”⁴¹, a njegovo filozofsko

---

zaoštreno, do usijanja dovedenoj psihozi koju su mjesecima podgrijavali televizija i štampa u zemljama Zapada, eksplozija na pijaci, tobože granata ispaljena sa srpskih položaja, trebalo je da bude ona kap u prepunoj čaši koja će izazvati prelomnu odluku u političkim krugovima članica NATO-a i konačno ih privoljeti da vazдушnim napadima ostvare ono za šta muslimani nisu vojno bili sposobni: da slome premoć srpskih snaga na ratištu. Hrabri francuski novinar usudio se da u emisiji vijesti TF 1 iznese činjenice o monstruoznom i očajničkom muslimanskom potezu”. (Vidjeti: Miodrag Ilić: “Medijske imperije”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997., str. 1-14.)

⁴⁰ Naprimjer, u devetom poglavlju pod naslovom “Jugoslovenska kriza i moralni debakl štampe”, Miodrag Ilić piše: “Među trenucima u kojima je “stid poginuo od ljudi” izdvajaju se jednostrani izvještaji dopisnika CNN-a iz Bosne Kristijane Amanpur, zvijezde kompanije koja se javljala uvijek sa “vrućeg tla” i koju smo dobro zapamtili. Nedvosmisleno opredjeljena za muslimansku stranu, svojim višemjesečnim pristrasnim raportima iz Sarajeva, umnogome poriče tvrdnju svojih bosova da su im profesionalna načela na prvom mjestu”. (Isto, str. 238.)

⁴¹ “Izbacivši poveću pregršt patetičnih gluposti, snimivši dokumentarni film “Bosna”, neuvjerljivo propagandno nedonošče, Levi iz bosanskog užasa, u odijelu iz najskupljeg butika, elegantno uskače pod reflektore kanskog festivala. On pronalazi sličnost između Francuskog pokreta otpora, i, što je još besmislenije, između Republikanske armije u Španskom građanskom ratu, i muslimanskog džihada u Bosni!

Međutim, uprkos očiglednoj konfuziji, pomodnoj intelektualnoj koketeriji i udvaranju muslimanskoj strani (iz razloga koji se mogu naslutiti), jedan broj uglednih imena poveo se za Kon-Benditom, Levijem i Finkelkrautom, i potpisao u novembru 1993. poznatu peticiju, upućenu evropskim vladama i Ujedinjenim narodima, kojom se zahtijeva mo- ➤

djelovanje naziva “fenomenologijom bestidnosti”. Ovaj stav nije posljedica objektivnog odnosa. Naprotiv, to je zločinačka pobuna protiv istine, vrsta defekta koja je brojne srpske novinare odvela u antihumanizam.

Valja posebno napomenuti da je agresor u sklopu priprema agresije i rata zapriječio Bosni i Hercegovini mogućnost da posredstvom svojih medija⁴² saopći istinu i da je glas inozemnih novinara (izvještača) značio kompenzaciju (prozor u svijet) za informacije koje bosansko-hercegovački mediji nisu mogli odaslati u svijet, a koje su bile izuzetno važne.

Kada su napokon Ujedinjeni narodi Saveznoj republici Jugoslaviji nametnule ekonomske sankcije kao mjeru pritiska u cilju zaustavljanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (nakon masakra civila u ulici Vase Miskina u Sarajevu 27. maja 1992. god.), RTS je otpočela kampanju protiv vlada zemalja koje su jasno raspoznale krivca za rat u Bosni i Hercegovini. Međutim, informacije koje su jasno govorile o odgovornosti režima u Beogradu za bosansko-hercegovačku tragediju, odnosno koje su time govorile o promjeni politike značajnog broja razvijenih zemalja svijeta prema Srbiji (zbog agresije na RBiH), teško su prodirale u srbijansku javnost.⁴³ Novinari većine srbijanskih medija, pogotovo državnih, su prihvatili kao pravilo ne objaviti “loše” vijesti o svojoj zemlji, neovisno o tome što je to značilo grubo kršenje načela novinarske profesije. Tako je osigurano da u srpskoj javnosti dominiraju medijski sadržaji kojima su se poticale predrasude, te veličali događaji iz prošlosti. Rijetki mediji privatne provenijencije koji su se smatrali

---

mentalno bombardovanje Pala i srpskih vojnih ciljeva, “uz najveće moguće osiguravanje ljudskih života”! Ovaj paranoidni i nehumani zahtjev potpisala je, kako reče Finkelkraut, “humanistička elita”: Kon-Bendit, Petar Šnajder, Finkelkraut, Levi, Frajmut Duve, Volf Birman, Paskal Brukner, Ignac Bubis, Jirgen Fuhs, Andre Gliksmann, Huan Gojtisolo, Ginter Gras, Klaus Hartung, Klaus Legevi, Adam Mišnjik, Hajner Miler, Oktavio Paz, Karl Poper, Salman Ruždi, Štefan Švarc, Jorge Semprun, Suzan Zontag, Simon Vizental, Peter Zadek i Tilman Cilh”. (Isto, str. 242.)

⁴² Televizijski predajnici, radio odašiljači, telefonske centrale i izvori energije bili su blokirani ili razoreni upravo radi sprječavanja glasa istine o agresiji i ratu u Bosni i Hercegovini.

⁴³ Kada je KEBS prekinuo odnose s tzv. Saveznom republikom Jugoslavijom na rok od tri mjeseca (8. jula 1992. god.) TV Srbije je ovu vijest objavila tek u 58. minutu centralnog dnevnika.

slobodnim i nisu prihvatili rad u službi agresije trpjeli su često represiju i opstrukciju, pa i zabranu rada.⁴⁴

Ovo ukazuje da je, za razliku od zemalja Istočne Evrope, koje su nakon propasti socijalizma otvorile demokratske procese na miran način, u krnjoj Jugoslaviji, a u drugačijem vidu i u novonastalim državama, izostao pozitivan trend promjena. Umjesto demokratizacije pokrenut je agresivan rat, a stanje medija bilo je samo tragična posljedica tako artikulirane politike. Medijska laž o ugroženosti Srba iza sebe je ostavila porušeni Vukovar, Sarajevo, Gorazde, Mostar ..., jednom riječju užasan zločin protiv čovjeka.

Ovim našim uvodnim tekstom u analizu ponašanja medija u pripremi minulog rata na prostorima ex-Jugoslavije i posebno Bosne i Hercegovine zapravo smo načelno ukazali na rat kao ambijent destrukcije i degradacije novinarske profesije, ali i na snagu ideološkog faktora u dubokoj krizi društva i njegovog sistema. Budući da je novinarstvo ustvari naročita sila koja obavlja specijalnu funkciju u datom društvenom trenutku, razumjeli smo ga ovdje kao sastavnicu, s jedne strane strategije agresivnog rata, a s druge strane kao oružje u funkciji ostvarivanja ratnih ciljeva. Stoga će u nastavku našeg rada biti analizirano ponašanje utjecajnih medija prema postavljenim ciljevima učesnika rata u BiH, te Hrvatskoj i Srbiji kao njegovim inicijatorima. S obzirom na to da je rat iniciran pod nacionalnom odrednicom, da je u tom smislu i vođen te da je na nepravedan način završen, u tom znaku su i posmatrani mediji i njihov utjecaj ◆

---

⁴⁴ Elektronski medij pod državnom kontrolom (RTS), kao i pisani mediji, dnevni i sedmični: Politika, Večernje novosti, NIN, Duga i dr., stavili su se u službu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, a rijetki mediji kao npr. Radio B92 su kritizirali predsjednika Srbije Slobodana Miloševića. Takozvani slobodni novinari su trpjeli prema izvještaju H. Watcha represiju zbog odstupanja od "slova" službene politike. Naime, H. Watch je naveo da je 17 novinara pretučeno 1. juna 1993. godine zbog toga što su izvještavali o demonstracijama u Beogradu. (Vidjeti: Mark Tompson, cit. dj., str. 62.)

Amila Šljivo

WAR AND THE MEDIA, THE DECLINE OF JOURNALISM AS A RESULT OF WAR

Abstract

The social sciences, and human experience *sensu latu*, have been enriched during the 20th century by unforeseen opportunities for acquiring and disseminating information, and its use for various purposes. Unfortunately, that same century saw many regional and local wars as well as two tragic world wars. The history of the Balkans, and in particular the countries of the (two) Yugoslavias, has seen more than its share of atrocities and crimes against humanity.

All these wars, waged with various means and differing approaches and degrees of development, have been experienced by journalism too, and each time, in its own way, the profession was transformed from a peace-time to a war-time function. It was thus possible to conclude that the war was the cause of a decline in the profession. This paper deals with this very subject, with the dissolution of Yugoslavia, the Greater Serbian aggression against Croatia and Bosnia and Herzegovina, and the wars of defence and liberation in Bosnia and Croatia, analyzed so as to identify clearly how much attention and energy was directed to the media, from which great results were expected. Essentially, the war began in the media or, as the saying goes, as a “media war”.

This paper analyzes the media image and the state of the media in socialist Yugoslavia, in its federal entities, and the state and conduct of the media during the break-up of Yugoslavia. Since the process of redirecting the media to war ends took place at the same time, the marked nationalism and violent destruction of the media, particularly the air media, the pro-Serb, pro-Croat, pro-Bosnian and other sectors of journalism are separately analyzed. The findings suggest that the only media to remain relatively loyal to the truth were those that supported the struggle for liberation, although even they were unable wholly to resist the demand for highly explicit propaganda. The research as a whole confirms the saying that the first thing to suffer in war is the truth, followed by people. The aggression against Bosnia and Herzegovina is a blatant example. Journalists serve the media, the media serves politics, and war is also politics, like it or not: this constitutes the unsolvable enigma of the late 20th and early 21st century, despite all its moral demands and entrenched norms.

EKOLOŠKE

TEME

Sulejman Festić

Ekološka kriza i misli velikih ljudi GOETHE O PRIRODI

Rezime

Pošto se ekološka kriza pojačava i kao Damoklov mač prijeti čovječanstvu, misli velikih ljudi o prirodi sve više postaju neka vrsta putokaza i izlaza šta treba raditi i kako iz te krize izaći. Ovdje će biti riječi o JOHANNU WOLFGANGU GOETHEU, velikom njemačkom književniku, i njegovom odnosu prema prirodi.

Prirodu nećemo posmatrati kroz analizu njegovih stihova i drugih njegovih umjetničkih izraza, što bi nas daleko odvelo, s obzirom na njegov obiman i raznovrstan opus. Razmišljaćemo o prirodi kao običnoj temi razgovora ovog poznatog umjetnika i njegovog sekretara Erika Ekermana. Odmah se može reći da je Goethe o prirodi rado pričao, da ju je dugo i svestrano proučavao. Nije bio zanesen emocijom i pjesničkim nadahnućem, već je bio nošen razumom i proučavanjem.

“NIKAD NISAM PRIRODU POSMATRAO RADI POETSKIH
CILJEVA”

(E. Ekerman, “Razgovori sa Geteom”,
Izdavačko preduzeće “Rad” – Beograd, 1961. godine, str. 117)

Da bi se uočila vrijednost Goetheovih misli o prirodi, neophodno je podsjetiti se vremena u kojem je ovaj veliki pjesnik živio. Dovođenje njegovih stavova i misli o prirodi u vremenske i društvene koordinate jeste, ustvari, sagledavanje kako su se ti stavovi i misli formirali i šta je sve uticalo da budu upravo takvi. Veliki pjesnici, kao što je bio Goethe, imaju prefinjena osjetila, pogotovo za vrhunski lijepo, dostojanstveno, uzvišeno i on se trudio da to što bolje upoznaje, analizira, dopunjuje i postavlja na još uzvišeniji i vrijedniji pijedestal. Prije svega, nije bio samo ljubitelj bujnosti, raspjevanosti i tajanstvenosti ljepote prirode, već i one ushićujuće, tople, djevičanske, dražesne, ženske. U takvoj isprepletenosti i međuzavisnosti ljepota, misao o ljepoti prirode zauzima istaknuto mjesto, jer je istrgnuta iz vrela i punoće života. Njegova sva djela, manje-više, bila su zasnovana na prirodi kao nečemu čvrstom, postojanom i sigurnom. On je u njenim istinama vidio polazište od kojeg nije mogao zalutati – jer je priroda zahtijevala punoću, samosvjesnost i neotuđenost.

Goethe živi u drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. vijeka, dakle u vrijeme velikih društvenih preobražaja, nuačnih otkrića, kada se priroda detaljnije i svestranije otkriva i koristi. On ujedno sudjeluje u višestrukom istraživanju prirode, pa je i biolog, zoolog, geolog, speleolog. U tom izučavanju dolazi do uvjerenja da s prirodom treba postupati blago, pažljivo, da ona nije nešto posebno i od ljudskog života otrgnuto, već njegov sastavni i nerazdvojni dio. Prirodi daje posebnu i odgovarajuću vrijednost. Udaljava se od ideje prosvjetiteljstva i zagovara saradnju sa prirodom. Tu nalazi ishodište životnih orijentira i istina. Nalazi se na čelu pokreta koji njeguje “vraćanje prirodi”, poput onog Rusoovog u Francuskoj. Prirodu poima kao cjelinu u kojoj je sve u nastajanju, rastanju i u kojoj duhovi krstare, ljudima se približavaju, što čini ostatak srednjovjekovnog teološkog, crkvenog učenja.

Veliko interesovanje za prirodu i aktivno i višestruko upoznavanje njenih vrijednosti, prikazujući i otkrivajući je u bujici života kroz umjetnička djela, učinilo je da Goethe postane posebno cijenjena i izuzetna ličnost. Ovaj njemački mislilac slavi život, pa u njega uključuje sve raspoložive komponente: društvene i prirodne. Stoga nije bilo teško velikom vajmarsko-saksonskom vojvodi da uvidi kako je izuzetna dragocjenost imati ovakvu univerzalnu ličnost na dvoru, pa poziva Goethea da boravi u njegovoj rezidenciji.

Na dvoru vojvode sva nadarenost i dinamičnost Goethea dolazi do punog izražaja. On je mecena kulturno-zabavnog života u vajmarsko-saksonskoj književnosti. Njegov umjetnički, književni rad ubrzo prevazilazi granice uže teritorije i postaje poznat i popularan na cijelom prostranom njemačkom području, pa i dalje, i tako doprinosi i skoro njegovom ujedinjenju u jednu državu. Car Napoleon Bonaparte, pri osvajanju ovih područja, nije mogao a da ne pozove na viđenje i razgovor kreatora i ideologa kulturnog života Njemačke, smatrajući da bi tako i duhovni život njemačkog naroda mogao držati u šaci. Međutim, priča se da kočoperni i silni car nije nikada bio manji i mirniji nego upravo pri susretu i razgovoru sa slavnim njemačkim umjetnikom. Pojava, gordost, odmjerena i skladnost riječi potpuno su ga zbunjivali, tako da je Napoleon, u početku, izgledao gotovo izgubljen. Ne samo korpulentnost Goethea, već i njegova mirnoća i misaonost tjerali su Napoleona – osvajača sa njemačkog tla. To je bio dobar primjer da um može nadvladati silu, a plemenitost militantnost.

Gete nije nikada bio u podređenom, nezavidnom položaju, pogotovo u Vajmaru gdje je najduže živio i gdje je najviše stvarao i gdje je saosjećao sa vijekovima ugnjetavanom i eksploatiranom prirodom. On o prirodi nije mislio iz solidarnosti i milosrđa, već sa jednog samostalnog i uzvišenog položaja, sa kojeg su stavovi o prirodi mogli biti trezveni, nepristrasni i vjerodostojni.

Interesovanje za prirodu i način njenog proučavanja za ovog njemačkog mislioca su predstavljali siguran i pouzdan put za kasnije lakše i potpunije upoznavanje ljudi, njihovih životnih padova i uspona, koje je on tako vjerno i detaljno prikazivao i oslikavao u svojim djelima. U proučavanju i upoznavanju ljudi Goethe je, dakle, išao ispravnim putem: od općeg ka posebnom, od prirode kao cjeline ka čovjeku kao individui, što je u oprečnosti sa tradicionalnim odnosom prema prirodi u tzv. eksploatatorskim, klasnim sistemima.

“DA NISAM STUDIRAO PRIRODNE NAUKE, NIKADA NE BIH UPOZNAO LJUDE ONAKVE KAKVI SU ONI STVARNO.”

(Isto, str. 121.)

U tom ophođenju prema i jednom i drugom priroda je, kao kod Ž. Ž. Rusoa, ono temeljno, odnosno pouzdano, što nije podložno promjenama i

nestabilnostima. Ujedno, u saobraćanju sa ljudima težnja je da se i kod njih otkrije ono zajedničko, karakteristično, stalno, međutim, to je često teško otkriti i definisati u potpunosti, jer ima uvijek nešto zagonetno što bi moglo da bude predmet daljeg ispitivanja. U prirodi nema ništa varljivo, u smislu da se želi pretvarati na drugi “neistiniti” način. Priroda se ne šali, pogotovo kad upozorava, naprimjer o savremenom devastiranju i kontaminiranju njenih kvaliteta. Znači da se treba pri tome zamisliti i nešto u vezi s tim poraditi, inače:

“U SVIM DRUGIM STVARIMA (osim prirode – dodao S. F.) NE MOŽE ČOVJEK DA PRATI ČISTU OČEVIDNOST I MIŠLJENJE, ZABLUDE, ČULA, KAO I PAMET I SLABOSTI I SNAGE KARAKTERA, SVE JE VIŠE-MANJE SAVITLJIVO I KOLEBLJIVO I OMOGUĆUJE DA SE O NJEMU VIŠE ILI MANJE RASPRAVLJA, ALI O PRIRODI NE ZNA NI ZA KAKVU ŠALU, ONA JE UVIJEK ISTINITA”

(Isto, str. 121)

Iako priroda, prilikom proučavanja, zahtijeva posebnu pozornost i strpljenje, ipak je zanimanje i interesovanje za nju predstavljalo zadovoljstvo, jer se našao u jednom zatvorenom i vrijednom mediju. Vrijednom u smislu da zakoni prirode imaju svoju sistematičnost i stalnost koje čovjek treba da usavršava i respektuje.

“ZANIMANJE PRIRODOM JE NAJČEDNIJE”

(Isto, str. 117)

Zanimanje za prirodu za Goethea je vrlina, možda iznad svih, jer je ona nešto najzadovoljnije čime se čovjek može baviti. No, kad se to obavlja sa ushićenjem, znatiželjom i radošću, kao što je to bio slučaj kod ovog velikog njemačkog mislioca, poznato je, onda i moraju doći posebni, zadovoljavajući rezultati, što se odražavalo na njegova mnogobrojna djela.

“NEMA VEĆE RADOSTI OD RADOSTI KOJU NAM PRIČINJAVAJE PROUČAVANJE PRIRODE”

(Isto, str. 122)

Priroda ni u jednom trenu nije iznevjerila pjesnika, već ga je stalno nagrađivala i pobuđivala na daljnja interesovanja. To je bilo zadovoljstvo koje je trajalo i ujedno koje je pobuđivalo. Sagledavao je u Hegelovom stilu da jedna istina povlači traganje i otkrivanje druge i tako unedogled. A to stalno postizanje i traženje novog i nesvakidašnjeg i jeste nešto što je Goetheu davalo širok dijapazon interesovanja i zanimanja.

“STVAR STOJI TAKO, ČOVJEK MOŽE DA PRODIRE U PRIRODU MA SA KOJE STRANE, UVIJEK ĆE NAIĆI NA NEKU MUDROST”

(Isto, str. 123)

Tajne prirode, smatra Goethe, su nedostižne. Drugim riječima, priroda se ne može sagledati u potpunosti, u cjelini. Uvijek je izazivačka, mami da se otkrivaju njene tajanstvenosti. Rasvjetljavanje tajni postiže se otkrivanjem samo relativnih istina, a ne apsolutnih. A relativne istine donose nešto novo i različito, što pobuđuje posebno interesovanje naučnika.

“NJENE TAJNE (prirode – dodao S. F.) SU OD NEDOSTIŽNE DUBINE, ALI NAMA LJUDIMA JE DOPUŠTENO I DANO DA JE STALNO POSMATRAMO. I BAŠ TO ŠTO ONA NAJZAD OSTAJE NEDOKUČENA IMA ZA NAS VJEČNU DRAŽ DA JOJ SE STALNO PRIBLIŽUJEMO I POKUŠAVAMO DA JE PROZREMO I NEŠTO NOVO OTKRIJEMO”

(Isto, str. 122)

Iako je priroda složena i tajanstvena, ipak je u pojedinim manifestacijama jednostavna. Međutim, ta jednostavnost sadrži izuzetnu složenost, jedno zrenje koje se ispoljava na najsvrsishodniji i najjednostavniji način. Jednostavnost se javlja kao vrlina, ali ne puka, “nesazrela” jednostavnost, već jednostavnost kao izraz neophodnosti i savršenstva. A to priroda gotovo i jedino može da da.

“U PRIRODI JE VELIKO TO ŠTO JE TAKO JEDNOSTAVNA I ŠTO ONA SVOJE NAJVEĆE POJAVE UVIJEK PONAVLJA U MALOME”

(Isto, str. 117)

U doticaju i postupku sa prirodom, bilo kad je bio u ulozi slikara, biologa, geografa, geologa, pjesnika, Goethe je uobličavao i usavršavao taj odnos, nastojeći da bude što potpuniji. On je osluškivao prirodu i njene specifičnosti da bi tako što bolje proniknuo u njene čari i istine. Priroda ga je, pri tome, učila plemenitosti, postupnosti, strpljivosti i tačnosti, što je jedini način da se dođe do istine.

“ALI POŠTO ME JE MOJE RANIJE CRTANJE PREDJELA, A ZATIM I NAŠE DOCNIJE ISPITIVANJE PRIRODE NAGONILO NA STALNO TAČNO POSMATRANJE PRIRODNIH PREDMETA, JA SAM MALO-POMALO NAUČIO NAPAMET PRIRODU DO NAJSITNIJIH DETALJA TAKO DA ONI, AKO NIJE KAO PJESNIKU NEŠTO POTREBNO, STOJE NA RASPOLAGANJU, TE SE NE OGRIJEŠIM LAKO O ISTINU”

(Isto, str. 117)

Ovaj mislilac kao da je znao šta će se u narednih 150-200 godina desiti sa prirodnim bogatstvima ako se sa njima ne postupa na racionalan i human način. Sve ono što vodi eksploataciji, monopolu i prestižu utiče da priroda djeluje na neki drugi, neuobičajen, “neprirodan” način. Stoga, Goethe pjesnik izjavljuje:

“SA PRIRODOM ČOVJEK MORA DA POSTUPA POLAGANO I BLAGO AKO HOĆE DA SE NJOME KORISTI”

(Isto, str. 120)

Kad se sa prirodom ne postupa blago, onda ni priroda ne može da se ponaša blago. Priroda pomno prati ponašanje čovjeka, pa ga ovisno o tome nagrađuje ili kažnjava. Goethe upozorava da do tog kažnjavanja ne bi trebalo doći, prije svega od čovjeka kao aktera uspostavljanja tih odnosa.

Približavanje prirode čovjeku kod Goethea posebno se uočava u odlasku na sastanke voljenim osobama – ženama (Kristina, Mina, Herclib, Madam de Stal, Fredrika, Marijana fon Vulemer, Ulrike fon Levecov), u trenucima kad su svi osjeti uzbuđeni i kada maksimalno funkcioniraju, odnosno u trenucima kulminiranja čovjekovih utisaka i doživljaja. “Po svježini jezičkog izraza i po mladalačkom zanosu, ostaće uvijek Goetheova pjesma “Dobrodošlica

i rastanak” (Willkommen un Abschied) u kojoj Goethe ovjekovječuje sve odlaske do Fredrike, sve sastanke sa njom i posljednji rastanak. Hrast u noći stoji kao div, žbun u mraku svjetluca sa stotine očiju; vjetrovi tiho mašu krilima, a mjesečina je melanholična. Sve je personificirano, pejisaž je pun nekakvih duhova” (Zoran Konstantinović, Predgovor Fausta, J. V. Goethea, Prosvjeta, Beograd).

Goethe unosi čovjeka u prirodu i prirodu u čovjeka i da bi njihov doticaj bio što blaži i ujednačeniji, on zadržava spiritualnu tradicionalnu formu. Razlika je što je za njega priroda prisutna, uzvišena i puna respekta. Ona nije drugo nečega, već nešto što se treba i mora uvažavati. On u prirodi vidi materijalnu silu čovječanstva.

Da bi što plastičnije i potpunije opisao psihu i raspoloženje čovjeka, Goethe ga upravo upoređuje sa materinstvom i veličinom prirode. U tom se lahko i jasno ogleda život čovjeka kao individue u širem prirodnom mediju u kojem treba da uspostavlja i nameće životnu ravnotežu.

“U pjevanju duhova nad vodama – posljednja dva stiha slivaju se u veličanstvenu parabolu: ‘Dušo čovjekova, koliko si slična vodi. Sudbino ljudska, koliko si nalik na vjetar!’” (Zoran Konstantinović, Predgovor Faustu, Beograd, Prosvjeta, str. 16). Refleksije i respektovanje prirode kod Goethea je veće kad se ima u vidu da je on slavio život, nastojao i uglavnom uspijevao da koristi sve draži i slasti, smatrajući da je on najveća vrijednost čovjeka. U vrtlogu življenja je priroda u punoći svojih privlačnosti, nadahnuća i istina.

“I PRIRODA JE JEDNA VELIKA RADIONICA U KOJOJ SVE VRI
KAO U KOŠNICI”

(Isto, str. 24)

Priroda je taj medij, arena gdje se sve u životu čovjeka zbiva i zašto je onda ne uzimati ravnopravno u obzir, kad i ona utiče na finalizaciju tih okolnosti i fizionomiju događaja. Zbog ovakvog tretiranja prirode Goethea smatraju sljedbenikom panteizma. Za razliku od Spinozinog, njegov panteizam je dinamičniji i životniji. Prirodu posmatra kao jednu cjelinu u kojoj je sve u stalnom nastajanju, rasteanju i nestajanju. Za njega je prirodni pejisaž onaj koji je izraz pitomine, gdje ima mnogo raznovrsnih i mirisnih boja, gdje sve zuji ili pjeva, i raduje se.

“PRIRODA NE MOŽE DA BUDE BEZ ENTELEHIJE” (entelehija – aristotelovski izraz, kojim je Gete označavao živu stvarnost, nerazrušenu životnu snagu) –

(Isto, str. 62)

Kakvo je bilo neracionalno i pristrasno korišćenje prirodnih resursa kroz historiju, vrijedno je napomenuti misli Goethea u odnosu čovjeka prema prirodnoj okolini, imajući u vidu ne samo čovjekov prestiž, već i agresivnost. Apeluje na čovjeka da bude umjereniji, solidarniji i tolerantniji, da se savlada i bude uviđavniji. To upravo i nedostaje savremenom čovjeku. Međutim, on čovjeka ne sagledava u kontekstu društvenih zbivanja, smatrajući da je on odgovoran za svoju društvenu organizovanost i ponašanje. U tom smislu on treba da prevaziđe sve one prepreke i stege koje ga ometaju pri ispoljavanju njegove prirodnosti, odnosno ljudskosti.

“GLAVNA STVAR JE DA ČOVJEK NAUČI DA SE SAVLADA. KAD BIH PUSTIO SEBI NA VOLJU, JA BIH, PO SVOJOJ PRIRODI, UPROPASTIO I SEBE I SVOJU OKOLINU”

(Isto, str. 150)

Puštanje sebi na volju, čemu se Goethe suprotstavljao, jeste neka vrsta apela za uviđavnost, prirodnost i zdravo stanje, u kojem čovjek prebiva i djeluje, jeste iznalaženje mogućnosti i uvjeta za potvrdu i uvažavanje dostojanstva drugih članova društvene organizacije. Ako nema obuzdavanja i ublažavanja partikularnih interesa, onda čovječanstvo poprima druga obilježja, svakako ne ona neophodna i poželjna – kao što je, nažalost, slučaj u savremenom svijetu.

Goetheu, kao svestranom misliocu i tumaču prirodnih manifestacija i pojava, bilo je poznato da u prirodi postoji skladnost, red koji ne bi trebalo zanemarivati. Sve ima mjeru i okvire ispoljavanja. “Goethe je znao da i vatra ima granicu, da ne smije gorjeti koliko hoće” (Isidora Sekulić, *Odabrana djela*, Rad, Beograd, 1982, str. 342). Upravo te granice dozvoljenosti ispoljavanja ili narušavanja u prirodi postaju veoma aktuelne za čovječanstvo. Priroda se blagovremeno pobrinula, zato Goethe i spominje da priroda ima svoju entelehiju, da ima svoje zakone funkcionisanja i razvoja. Ovaj pjesnik misli

da i čovjek, kao dio prirode, treba da slijedi i uvažava te zakonitosti “Goethe im je (savremenici) jasno već rekao da čovjek ima da stvara kao i priroda strogo po zakonima, u redu i skladu” (I. Sekulić, Ibidem, str. 342).

Biće ima punoću rasta i razvoja tek kad slijedi i ispunjava prirodnost tog uspona. A pod prirodnošću Goethe podrazumijeva nesmetanost i slobodu, izostajanje i zaobilazanje svega onog što sputava razvoj. Savršenost i ljepota bića postiže se tek kada je ono u uvjetima prirodnog, slobodnog življenja.

“NEKO STVORENJE TEK JE TADA LIJEPO KADA JE DOSPJELO DO VRHUNCA SVOG PRIRODNOG RAZVOJA”

(Isto, str. 76)

U protivnom, ljepota je manjkava, nepotpuna, jer nije mogla da sazri i pojavi se u punom sjaju. “Velika originalnost u punoj normalnosti značila je za Goethea: živjeti i raditi tako kako bi se postalo potpun čovjek” (I. Sekulić, str. 339). Bez oslonca na prirodu i uvažavanje njenog svakidašnjeg ritma zakonitosti, manjkavost bi bila neminovna, pa bi i život poprimio takve komponente.

Kad Goethe ističe da je “život najveća vrijednost i ukoliko on uopće ima nekog smisla, onda je taj smisao u radu”, vrijedno je napomenuti njegov pojam slobode bez koje se život i rad, u smislu urođene ljudske djelatnosti, ne bi mogli na odgovarajući način ispoljiti.

“SLOBODNIM NAS NE ČINI TO DA NIŠTA IZNAD SEBE NE PRIZNAJEMO, VEĆ, NAPROTIV, DA POŠTUJEMO NEŠTO ŠTO JE IZNAD NAS”

(Isto, str. 126)

To nešto što je iznad nas i čija je organizacija starija i općenitija nesumnjivo je priroda i njeni mnogobrojni i složeni ekosistemi, čije niti postaju veoma osjetljive i međusobno ovisne.

Poštovanje nečeg iznad sebe – prirode – ne znači žrtvovanje i osiromašenje čovjeka, što u savremenom svijetu postaje posebno akutno. Međutim, poštivanje prirode zahtijeva postupnost, historiju, a što ne znači da se to ne može ubrzati i blagovremeno organizovati, tim prije što priroda opominje i svojim osiromašenjem ozbiljno počinje kažnjavati čovjeka.

“JER TIME ŠTO POŠTUJEMO, UZDIŽEMO SE GORE DO NJEGA I SVOJIM PRIZNAVANJEM OBJELODANJUJEMO DA I SAMI U SEBI IMAMO TO NEŠTO VIŠE I DA SMO DOSTOJNI DA MU BUDEMO RAVNI”

(Isto, str. 126)

Goethe sve podvrgava kritici, sve što je iznad opipljivog, svakidašnjeg načina života, pa i kad su u pitanju stavovi njegovog savremenika, poznatog filozofa Emanuela Kanta. Ovaj njemački pjesnik se suprotstavlja Kantu, prije svega, zato što prirodu potiskuje i zamagljuje, a Goethe je htio da ona bude prisutna u svojoj raskoši i bogatstvu. Lišavanje praktičnog načina života jeste ujedno ranjavanje tog života. Stoga Goethe daje realno učenje i vrijednost Kantovom kategoričkom imperativu:

“VEOMA POŠTUJEM KATEGORIČKI IMPERATIV I ZNAM KOLIKO DOBROG MOŽE DA PROIZAĐE IZ NJEGA. ALI S TIM NE SMIJE DA SE IDE PREDALEKO, JER INAČE TA ZAMISAO O IDEJNOJ SLOBODI BEZ SUMNJE NE VODI NEČEM DOBROM”

(Isto, str. 126)

Za kategorički imperativ, kao najviši moralni zakon, Kant kaže: “Postupaj uvijek tako da maksima (subjektivni princip) tvoje volje može istovremeno važiti kao zakon za sve ljude.” Ovom tvrdnjom i uz napomenu da čovjek čovjeku ne smije nikada da služi samo kao sredstvo nego uvijek istovremeno i kao cilj, Kant bi htio da utvrdi opći moralni zakon koji bi važio za sve ljude i sva vremena, ne videći da je sadržina kategoričkog imperativa (konkretno, moralne norme) uvijek određena forma društvenih odnosa i da je, prema tome, nužno različita za razne društvene klase.

I na kraju, može se postaviti pitanje koliko je imalo uticaja bavljenje prirodom, odnosno njenim intenzivnim proučavanjem i nadahnjivanjem, na Goetheovu, popularnost u književnom i općedruštvenom životu. Navešćemo dvije premise iz kojih se odgovor može vidjeti, odnosno zaključiti. Priroda je bila glavni i jedini orijentir, ako ne i presudna odrednica, da Goethe postane ono što jeste.

Prva premisa:

“DA NISAM STUDIRAO PRIRODNE NAUKE NIKADA NE BIH UPOZNAO LJUDE ONAKVE KAKVI SU ONI STVARNO”

(E. Ekerman, Razgovor sa Geteom, str. 121)

Druga premisa:

“I BAŠ TO ŠTO JE UMIO DA DJELUJE SA DRUGIMA I POMOĆU DRUGIH, BAŠ U TOME JE BIO NJEGOV GENIJ, NJEGOVA ORIGINALNOST, NJEGOVA VELIČINA”

(Isto, str. 31.)

I kao zaključak. Poznato je da je Goethe bio veliki pjesnik. U svojim djelima on često ne spominje prirodu. Međutim, ona je kod njega uvijek prisutna. Šaptala mu je na uho. Sa svojim tajnikom Ekermanom, u razgovorima u časovima odmora, Goethe je razotkrio svoje misli o prirodi. Priroda je “in ultima linea” ne samo njegovog umjetničkog rada, već i života, onog svakidašnjeg u kojem je doživio 83 godine i postizao i uživao sve slasti i počasti. Na dvoru princa Karla Augusta on nije bio princ, ali je živio kao princ. Njegov svestrani duhovni život donio mu je veličinu. Osvjetljavao je i cijenio sve ono što je prirodno i ljudsko, a kritikovao i suprotstavljao se onome što to nije.

Veliki njemački pisac Thomas Man u raspravi o Goetheu kaže:

“...čovjek i veliki pjesnik, tačnije veliki čovjek u vidu velikog pjesnika”. A to je mogao biti jer je prigrlio i prirodu i čovjeka. Nije ih stavio u uobičajeno, tradicionalno suprotstavljanje, već u harmonično djelovanje, upravo ono za čim postoji velika potreba savremenog svijeta.

***

Misli velikog njemačkog pjesnika vjerovatno ne bi bilo vrijedno toliko spominjati da se ne postavlja pitanje njihovog značaja i aktuelnosti za savremena nastojanja i mjere koje se preduzimaju ili koje bi trebalo preduzeti u svijetu, imajući na umu da je ovo naša jedina zemlja i da od njene ranjivosti, osiromašenja ili, pak, očuvanja i unapređivanja ovisi i naše postojanje i kvalitet

života na njenim još raznolikim i koliko-toliko zdravim prostorima. Ako je čovječanstvo sa zahvalnošću prihvatilo Goetheova djela, paralelno s tim, treba i da realizira njegove stavove o prirodi, koja nas okružuje i koja je naš “anorganski dio”. Ovo tim prije što su njegova rasuđivanja o prirodi neka vrsta kristalizacije dugogodišnjeg zrenja i, prema tome, poruke čovječanstvu – poruke koja se može tumačiti i smatrati kao uputa i orijentir u općem odnosu i svakodnevnom postupku prema prirodi.

Priroda kao materinska sila čovječanstva je nešto što je njemu dato i zadano. Dato u smislu da trebamo i moramo uvažavati, pratiti i respektovati zakonitosti i specifičnosti prirode. Zadano u smislu da je kakvoća i izgled prirode iskonsko i vječno iskušenje čovječanstvu. Kao takva ona je njegova “mjera svih stvari”, svakodnevno zrcalo u kojem se ne samo ogleda već u kojem se i mjere i registruju ponašanja i sumiraju i vrednuju ukupni rezultati na ovoj planeti. Zato Goethe kaže da ponašanje prema prirodi treba da bude blago, racionalno i humano, a nikako da na njenim vrijednostima i resursima ispoljavamo samovolju, bijes, egocentrizam, ugnjetavanje i druge negativnosti koje se, nažalost, susreću u savremenom svijetu i koje to priroda vjerno odslikava i zadržava. Priroda je zadana u Goetheovom smislu jer je ona ono osnovno što treba čuvati i na odgovarajući način koristiti. U tom smislu priroda je materijalna sila čovječanstva i tako je čovjek mora imati. Gubljenje iz vida toga jeste ulaženje u tzv. ekološku krizu, pa su otuda i aktuelne Goetheove misli o prirodi kao dijelu i saputniku našeg života.

Ovaj njemački pjesnik toliko ističe značaj prirode da smatra “da čovjek poznaje sebe samo ukoliko pozna vanjski svijet, a vanjski svijet može spoznati samo ukoliko je svjestan sebe u njemu” (Ivan Kuvacić, *Obilje i nasilje*, Naprijed, Zagreb, 1979, str. 219).

Iako je Goethe s rezervom prilazio Kantovom kategoričkom imperativu, kao činu autohtone samosvijesti, ipak se, na kraju krajeva, ne udaljava mnogo od ove vrste imperativa, odnosno odredbi o općem ponašanju čovjeka prema vanjskom svijetu. Jer, kao svjesno biće, čovjek mora biti odgovoran za svoje namjere i postupke.

Međutim, da bismo se što više približili tajnama prirode i sa njom “pušili lulu mira”, moramo poznavati ne samo materinsku silu prirode, koju toliko ističe Goethe, već moramo poznavati i tzv. očinsku silu prirode – onu silu od koje, uglavnom, počinju i uobličavaju se osnovni odnosi i krupnije promjene u prirodi.

Spoznajni put Goethea od općeg ka posebnom, od Prirode ka Čovjeku, ne bi bio pogodan za efikasniji doprinos rješavanja savremene ekološke krize, jer u sređivanju odnosa u socio i eko-sistemima treba poći od Čovjeka, u smislu “kakav je odnos čovjeka prema čovjeku, takav je i njegov odnos prema prirodi.”... Naime, da bi se uspostavili odgovarajući odnosi na ovoj planeti, da joj ne bi prijetio potop od raznih militarističkih razaranja, devastiranja i kontaminiranja, neophodno je da čovjek sredi svoje odnose u socio-sistemu, pa bi time dobrim dijelom uspostavio i odgovarajuće odnose prema vanjskom svijetu, uvjetno rečeno eko-sistemu. Međutim, Goethe se ne osvrće, namjerno ili nenamjerno, na organizaciju i funkcionisanje socio-sistema.

Goethe ističe materinsku silu čovječanstva, njegovi zemljaci predstavnici naučnog socijalizma, koji su ga nadživjeli za 50 godina, ističu očinsku silu čovječanstva. Nisu li se, u to pola vijeka, stekli presudni faktori daljeg razvoja društva? “Kod Goethea nalazimo misao da svaki novi objekat istinski spoznat stvara jedan novi organ u nama. Socijalisti, pak, žele da istaknu aktivnu stranu ljudskoga bića, ukazujući na suprotan smjer.

Iako je isticao monoroditeljsku (materinsku) silu čovječanstva, ipak su misli njemačkog pjesnika značajne za odlučno i blagovremeno zauzimanje stavova o prirodi, s obzirom na njeno stanje i dalje trendove umanjivanja i nestajanja njenih vrijednosti neophodnih za postojanje živih bića na zemlji. Suprotstavljao se bezobzirnoj eksploataciji, egoizmu, neloyalnoj i beskrupuloznoj konkurenciji i svim oblicima neprirodnog djelovanja i ponašanja. Nešto ima svoj rast ako ima prirodni razvoj. Otuda je, vjerovatno, kod njega i došla u prvi plan priroda kao materinska sila čovječanstva, od koje nije daleko do one potpune – očinske, one za čijim ustrojstvom i legitimnošću žudi čovječanstvo.

Uvažavanje prirodnog za Goethea je ujedno uvažavanje i ljudskog. Ljudsko i ne bi moglo da se razvija bez tog osnovnog, zdravog, naturalnog. Gubljenje iz vida prirodnosti za Goethea je ujedno gubljenje ljudskosti, bez obzira koliko je čovjek utkao vlastite ljudskosti u prirodu ♦

Sulejman Festić

THE ENVIRONMENTAL CRISIS AND THE VIEWS OF THE GREAT
– GOETHE ON NATURE

Abstract

With the environmental crisis deepening, and the sword of Damocles hanging over humankind, the views of the great on nature are increasingly becoming a signpost of sorts pointing to the way out, to what should be done to extricate ourselves from the crisis. This paper deals with Johann Wolfgang Goethe, the great German writer, and his attitude to nature.

Nature will not be viewed through an analysis of his verse and other artistic expression, which would take us down a long road, considering how extensive and diverse his opus is. Instead, the paper will reflect on nature as a regular topic of conversation between the famous writer and his secretary, Erik Ekermann. It can be said without hesitation that Goethe liked to talk about nature, and that he had made a long and comprehensive study of it. He was not carried away by emotion and poetic inspiration, but moved by reason and study.

VELIKI

BOSANSKI

ALIMI

Nusret Čolo

ŠARIHUL-FUSUS – ABDULLAH BOSNEVI (K.S.)

Rezime

Abdullah b. Muhammed el-Bosnevi (k.s.) poznat pod pseudonimom “Šarihul-fusus” (Komentator Fususa). Abdi i Abdullah Bosnevi veliki je mutesavvif, alim, šair i komentator Ibn el-Arebijevih (k.s.) djela. Abdullah Efendi (k.s.) je osnovno i srednje obrazovanje stekao u Bosni a studij završio u Istanbulu. U Istanbulu je ušao u tarikatsko društvo (Erbab-i tarikat) kod poznatog Halveti šejha Abdul-Medžida Sivasija (k.s.). Poslije se u Bursi priključio Šejhu Hasanu Kabaduzu (k.s.) koji je izvršio snažan utjecaj na njegovo duhovno napredovanje. Do preseljenja šejha Hasana Kabaduza (k.s.) (umro 1010. h./1601-02. godine) život provodi u Bursi da bi poslije prešao u Konju u kojoj umire 1054. h. (1644. g.). Njegov naučni opus je tematski raznovrstan budući da je Abdullah Bosnevi (k.s.) raspravljao gotovo o svim tesavvufskim temama tog vremena.

Život Abdullaha Bosnevi-efendije (k.s.)

Poslije smrti osnivača bajramijskog reda hadži-Bajrama Velija (k.s.) (umro 1430. godine), dvojica njegovih istaknutih halifa Ak Šemseddin (k.s.) i Bursali Omer-dede (k.s.) nastavili su njegov rad, ali u različitim

formama. Prvi je usvojio glasni zikr (zikri džehri), a drugi bezglasni zikr (zikri hafi). Na taj način se red bajramija podijelio na dva ogranka: prvi ogranak čine bajramije koji priznaju glasni zikr, kao pristalice hadži-Bajramovog halife Aka Šemseddina (k.s.) (umro 1458/59. godine), nazivaju se “bajramije-šemsije”, a drugi ogranak čine pristalice drugog hadži-Bajramovog halife, Omer-dede (k.s.) iz Burse (umro 1473. godine), oni napuštaju zikr i vird, posebnu odjeću i tekije i nazivaju se “bajramije-melamije” ili “bajramije-šettarije”. Kasnije nastaju i drugi ogranci bajramija, što se može vidjeti iz prikaza silsile bajrami tarikata koja se nalazi na kraju ovog rada.

Abdullah b. Muhammed el-Bosnevi (k.s.), poznat pod pseudonimima (mahlasima) Šarihul-fusus¹ (komentator Fususa), Abdi² i Abdullah Bosnevi³, veliki je mutesavvif, alim i šair iz 17. stoljeća. Bio je sljedbenik bajrami-melami tarikata, veliki poznavalac i komentator Ibn el-Arebijevih (k.s.) djela i zaneseni pristalica njegove sufi škole. Šejh Abdullah (k.s.) se rodio u Bosni, ali nemamo pouzdanih podataka gdje i kada. U gotovo svim do sada objavljenim člancima i studijama navođena je 992. H. (1586.) godina kao godina rođenja Abdullaha Bosnevija (k.s.). Međutim, mi ovaj navod smatramo pogrešnim i to stoga što sam Abdullah-efendi u predgovoru svoga komentara na “Fususul-hikem” navodi da je on 1003. H. (1594.) godine učestvovao kao mudžahid u osmanskoj vojsci protiv Rumuna u Ruščuku.⁴ Ako bi 992. H. (1586.) godinu uzeli kao godinu njegovog rođenja, ispada da je Abdullah-efendi (k.s.) imao samo 11 godina kada je ratovao, što je nemoguće. Zbog toga mislimo da bi trebalo pomjeriti godinu Abdullah-efendijinog rođenja unazad najmanje 5-10 godina. Jer, da bi Abdullah-efendi (k.s.) završio opsežni komentar “Fususul-hikema” u dva toma, trebao je, zbog ozbiljnosti i kompleksnosti samog djela, imati između 30 i 35 godina kada je pisao taj komentar.

¹ Müstakim-zâde, S. Sa'dettin, *Risale-i Bayrâmiyye-i Melâmiyye*, Süleymaniye-Nafiz Paşa, No 1164, str. 32-33.

² Handžić Mehmed, *Cevher l-Esna Fi Terâcim-i Ahvâl-I Ulemâ-i ve Ş-Şuarâ-i Bosna*, Cize, 1992., str. 124.

³ S. Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, Istanbul, 193 6-45, II, str. 864-867.

⁴ Abdullah Bosnevi, *Tecelliyâtü 'arâis-i 'n-nusûs fi menassâti Hikemi l-Fusûsi*, c. I, str. 74., Misir.

Abdullah-efendi (k.s.) je osnovno i srednje obrazovanje stekao u Bosni, a studij je završio u Istanbulu.⁵ Kada je došao u Istanbul i na kojoj je medresi studirao ne zna se pouzdano, ali se iz njegovih djela i naučnog promišljanja jasno vidi da je tu stekao temeljno vjersko obrazovanje iz svih islamskih disciplina.

Sari Abdullah-efendi (k.s.) i Muhammed Nazmi-efendi prenose nam jedan sasvim novi podatak o duhovnom životu Abdullah-efendije (k.s.) i kažu da je Abdullah Bosnevi (k.s.) još u vrijeme svoga studiranja u Istanbulu ušao u tarikatsko društvo (Erbabi tarikat) kod poznatog halveti šejha Abdul-Medžida Sivasija (k.s.).⁶ Od njega prima duhovnu podršku (talkin) i upućivanje u pojedinosti koje su neophodne za tarikatsko napredovanje.

Muhammed Nazmi-efendi nam prenosi slijedeći događaj iz Abdul-lahovog života:

“Jednog dana Abdullah Bosnevi je došao na Ejjub da posjeti Abdul-Medžida Sivasija (k.s.) i zbog velikog stida se nije usudio ući kod njega već se sakrio iza džamijskog ćoška. Kada je to Abdul-Medžid vidio, naredio je Sertarik-dedeu da ga dovede kod njega.⁷ Pošto su ga doveli pred Abdul-Medžida, Abdullah Bosnevi je izrazio želju da ga šejh primi u svoju halku, što je šejh srčano prihvatio.”

Poslije je Abdullah Bosnevi napisao šarh “Cilau l-uyuni fi šerhi kasideti ‘abdi l-Mecidi es-Sivasi” (“Izoštavanje vida u komentiranju kaside Abdul-Medžida es-Sivasije”), što pokazuje duboke duhovne veze ove dvojice sufija.⁸

Abdul-Medžid Sivasi (k.s.), kao jedan od velikog mutesavvifa Šemsuddini Sivasija (k.s.), dolazi na poziv sultana Mehmeda III u Istanbul i za kratko vrijeme postaje veoma poznati vaiz i muršidi kamil svoga vremena.

Prilikom otvaranja novosagrađene sultan-Ahmedove džamije u Istanbulu sultan mu ukazuje počast i on klanja prvu džumu u toj džamiji te je do kraja svoga života (1639. godine) ostao na dužnosti hatiba i vaiza te džamije.

U vrijeme sultana Murata IV započinje velika kampanja protiv tarikata, koju predvodi Kadi-zade Mehmed-efendi, glavni vaiz u Aja-Sofiji, džamiji čije

⁵ Şeyhi, *Zeyl-i Şakâyyık*, Haz. Abdülkadir Özcan, Istanbul, c. I, str. 146.

⁶ Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü 'l-Bidâye*, str. 184a; Muhammed Nazmî, *Hediyyetu 'l-Musanifin*, str. 175.

⁷ Muhammed Nazmî, *Hediyyetu 'l-Musanifin*, str. 175.

su hutbe ostavljale veliki utisak na narod. Kadi-zade i njegovi istomišljenici naročito su bili protiv devran zikra, mevlevijskog semaa (plesa) i kategorički su tražili da se zatvore tekije. Narod su huškali protiv šejhova, čak su im i smrću prijetili ako budu nastavili svoje uobičajene aktivnosti.⁹ Sve ovo će stvoriti nesnošljivu antidervišku klimu u Istanbulu, što je najvjerovatnije utjecalo na to da se Abdullah Bosnevi (k.s.) odlučio preseliti u Bursu i priključiti se šejhu Hasanu Kabaduzu (k.s.) koji je izvršio jak utjecaj na njegovo daljnje duhovno napredovanje.¹⁰

U jednoj međžmui, koja je pohranjena u Sulejmaniji biblioteci u Istanbulu, nalaze se dva pisma koja je šejh Hasan Kabaduz (k.s.) uputio dvojici svojih halifa, Abdullahu Bosneviju (k.s.) i Husejnu Lamekaniju el-Bosneviju (k.s.).¹¹ U tim pismima skreće im pažnju na neka važna pitanja u njihovom duhovnom napredovanju.

Šejh Abdullah Bosnevi (k.s.), sve do preseljenja melami šejha Hasana Kabaduza (k.s.) (umro 1010. h./1601-02. godine)¹² od koga je, po većini istraživača, primio idžazet na iršad, provodi u Bursi u hizmetu i duhovnom odgoju. Nemamo pouzdanih podataka gdje nakon smrti šejha Hasana (k.s.) 1636. godine boravi Abdullah Bosnevija (k.s.) i čime se bavi, ali na osnovu njegovih djela i dugačkih putovanja izgleda da je bio odlučio da se nigdje trajno ne uvatani, nego da stalno putuje. I Sureyya Mehmed-paša u svom djelu "Sicilli Ismani" navodi da je Abdullah bio putnik.¹³ Međutim, izučavanjem klasičnih izvora iz tog vremena našli smo kod Atajja u njegovom opsežnom nastavku (zeylu) na enciklopedijsko djelo "Eš-Šekaikun-numanijje" sljedeći, veoma interesantan navod:

حالا حياته اولان شارح فصوص عبدي افندي حسين لامكاني نك
خليفه سيدر

⁸ Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü 'l-Bidâye*, str. 184a.

⁹ *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, Istanbul, 1987., str. 121-122.

¹⁰ Şeyhi, *Zeyl-i Şakâ-yık*, Haz. Abdülkadir Özcan, Istanbul, c. I, str. 146.; Müstakîm-zâde, S. Sâdettin, *Risale-i Bayrâmîyye-I Melâmîyye*, Süleymaniye-Nafiz Paşa, No 1164, str. 32-33.

¹¹ Süleymaniye – odjel Halet Efendi, No 800.

¹² Atâi Nev'izâde, *Zeyl-i Şakâ-yık*, c. I, str. 65.; Abdülbâki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, Istanbul, 1931., str. 78.

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, Matbaa-i Âmiri 1308, c. III, str. 367.

“*Hala hayatta olan Fusus şarihi Abdi Efendi, Huseyin Lamekani'nin halifesidir.*”¹⁴

To nas navodi na konstataciju da je Bosnevi Abdullah-efendi (k.s.) poslije smrti šejha Hasana Kabaduza (k.s.) sejri suluk završio uz Bosnevi Husejnu Lamekaniju (k.s.) (umro 1626. godine), od kojeg je, pretpostavljamo, uzeo i idžazet na iršad. Na osnovu ovog navoda da se zaključiti da je Abdullah Bosnevi (k.s.) jedno vrijeme proveo u Husejnu Lamekanijinom dergjahu u haremu Šah Sultan džamije u Istanbulu.

Sarı Abdullah-efendi (k.s.) nam prenosi da je Abdullah Bosnevi (k.s.), osim ovih sufijskih pregnuća, duhovno se terbijetio i iz gajba šejhul-ekbera Muhidina el-Arebija.¹⁵

Po Mustekim-zadeu (k.s.), Mehmedu Tahir-efendiji i Husejnu Vassafu (k.s.), Abdullah Bosnevi-efendi (k.s.) je 1636. godine preko Kaira otišao na hadždž,¹⁶ dok Šejhi (k.s.) kaže da je jedno vrijeme proveo u Kairu, da bi 1642. godine otišao da obavi hadždž.¹⁷ Nakon obavljenog hadždža Abdullah Bosnevi (k.s.) je izvjesno vrijeme živio u Damasku (Šamu), u neposrednoj blizini šejhul-ekberovog turbeta, posvetivši se studiranju njegovih djela.¹⁸

Poslije, po hazreti šejhul-ekberovom emru iz gajba, odlazi u Konju da posjeti hazreti Mevlanu Dželaluddina Rumija (k.s.) i Sadruddina Konjevija (k.s.), gdje po Husejnu Vassafu, ostaje osam godina u mevlevijskoj Asitani sve do svog preseljenja (umro 1054. H./1644. godine).¹⁹

Po njegovom ličnom vassijetu pokopan je pored Sadruddina Konjevija (k.s.), također Ibn Arebijevog učenika i komentatora *Fususul-hikema*.²⁰ Na

¹⁴ Atâi Nev'izâde, *Zeyl-i Şakâyyık*, c. I, str. 65.

¹⁵ Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü 'l-Bidâye*, str. 184a.

¹⁶ Müstakim-zâde, S. Sa'dettin, *Risale-i Bayrâmiyye-I Melâmiyye*, Süleymaniye-Nafiz Paşa, No 1164, str. 33a.; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, str. 43.; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrar fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye ktp. No 2305-2309., c. II, str. 337.

¹⁷ Müstakim-zâde, S. Sa'dettin, *Risale-i Bayrâmiyye-I Melâmiyye*, Süleymaniye-Nafiz Paşa, No 1164, str. 33a.; Muhibbi, *Hülâsatü 'l-Eser*, Bejrut, 1284., c. III, str. 86.

¹⁸ Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü 'l-Bidâye*, Aya Sofya, No 1786., str. 142.

¹⁹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrar fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye ktp. No 2305-2309., c. II, str. 337.

²⁰ Şeyhi, *Zeyl-i Şakâyyık*, Haz. Abdülkadir Özcan, Istanbul, c. I, str. 146.; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, str. 43.; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrar fî Şerh-i Esmâr-ı* ➤

mezaru mu je isklesan sljedeći tarih:

هذا قبر غريب الله في ارضه وسماه عبدالله البوسنوي الرومي
البايرامي.

“Ovo je mezar siromašnog Allahovog putnika na zemlji Abdullaha Bosnevija, rumije bajramije.”

Mada nemamo dovoljno podataka o životu Abdullaha Bosnevija znamo iz djela *Sidžill-i Osmani* da je imao sina Hasan-efendiju, koji je bio muderris, kadija i mula u Kuddusu. Umro je 1659. godine.²¹ Od njegovih halifa nabrojat ćemo sljedeće: šejh Garsuddini Halili (k.s.), šejh Muhammed Mirza es-Surudži ed-Dimeški (k.s.), Es-Sufi šejh Muhammed el-Mekki el-Medeni (k.s.), šejh Sejjid Muhammed b. Ebu Bekir el-Ukud (k.s.).²²

Šejh Abdullah Bosnevi-efendi (k.s.) je uspio svojim ruhanijetom da proširi melamizam i u arapske zemlje.²³

Njegov naučni opus je tematski razvrstan, budući da je Abdullah Bosnevi (k.s.) kao teoretski predstavnik Ibn el-Arebije (k.s.) sufi škole raspravljao gotovo o svim tesavvufskim temama koje je istaklo njegovo vrijeme. Može se reći da veći dio njegovih djela ima polemički i još više apologetski karakter. U svakom slučaju, treba apostrofirati i to da sve ono što je zaokupljalo Abdullaha Bosnevija (k.s.) kao sufiju i šejha on je objasnio i prokomentarisao u svojim traktatima, tako da njegov životni opus predstavlja jednu cjelovitu sliku i pregled pitanja koja su bila interesantna za sufije njegovog vremena, kao i nagovještaje tendencija i teoretsko-tematskih razrješenja u današnjoj tesavvufskoj nauci.

U svojim djelima Abdullah Bosnevi (k.s.) raspravlja o Allahu kao Apso-lutnom biću, o Allahu kao Tvorcu svemira, o fenomenu stvaranja, o čovjeku i njegovoj duhovnoj prirodi, i o čovjekovom mjestu u svijetu, o relacijama i odnosima ljudske duše i Allaha, praiskonsko stanište duše kao “ideje” u

Esrâr, Süleymaniye ktp. No 2305-2309., c. II, str. 337.; Muhibbi, *Hülâsatü 'l-Eser*, Bejrut, 1284., c. III, str. 86.

²¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, Matbaa-i Âmire 1308, c. III, str. 367.

²² Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrar fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye ktp. No 2305-2309., c. II, str. 337.

²³ Shelley Christopher, “Abdullah Efendi Commentator on the Fusûs al-Hikam” *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society*, vol. XVII, Oxford, 1995., str. 80.

Božijem znanju i njenom usponu i povratku na to stanje prije fenomenalne egzistencije, o tarikatu i životu sufija.²⁴

Kada se vodila rasprava u vezi sa pravovjerjem Ibn Arebija (k.s.) u 17. stoljeću, šejh Abdullah Bosnevi (k.s.) je ustao u njegovu odbranu, naročito svojim komentarom na *Fususul-hikem* "Tecelliyat 'arais-i n-nusus fi menassati hikemi l-fususi" ("Ispoljeni obziri čednih djeva svetih tekstova u jasnim iskazima mudrosti Fususa"). Uz tekst komentara Abdullah Bosnevi (k.s.) je napisao opširan uvod od dvanaest tematskih naslova u kojima je izložio sva osnovna pitanja sufijske teorije i prakse. Tu se pokazao originalnim, sintetizirajući čitavu sufijsku teoriju i dajući joj svoje viđenje i pečat. Abdullahov komentar je štampan u Istanbulu 1290. H./1873. godine u dva toma na 1150 stranica, a rukopisni autograf je pohranjen u Sulejmaniji biblioteci, odjel Šehid Ali-paša, br. 1244.

Imam Ali, sin Ebu Talibov, Allah njime bio zadovoljan, je rekao:

"Zar sebe smatraš malim nebeskim tijelom, a u tebi su prisutna znamenja Makrokosmosa. Budi uman, a ne lutalica, budi sam svoj, a ne eho drugih. U tvojoj ruci je tvoja sudbina, pa, ili ćeš biti ili nećeš biti! Zato, promatraj, meditiraj i djeluj!"

DJELA ABDULLAHA BOSNEVIJA (K.S.)

Abdullah Bosnevi (k.s.) je, po obimu i bogatstvu svojih djela, koja je pisao na sva tri orijentalna jezika (turski, arapski i perzijski), pokazao veliku intelektualnu sposobnost i širinu. Gotovo cjelokupni naučni opus Abdullah-efendije (k.s.) je tesavufskog karaktera.

Zbog boljeg pregleda njegovih djela, podijelili smo ih u četiri grupe.²⁵

²⁴ Džemal Čehajić, *Šejh Abdullah Bošnjak "Abdi" bin Muhamed al-Bosnevi*, Zbornik radova, ITF u Sarajevu, br. 1, 1982., str. 76-77.

²⁵ Abdullah Kartal, "Bursa'da Bosnalı Bir Melâmî Abdullah Bosnevi, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", UÜİFD, c. VI, sy. 6., Bursa, 1994., str. 297-311.

I – Djela iz tesavvufa

/١ تجليات عرائس النصوص في منصات الفصوص

1) *Tecelliyâtu 'arâ'is-i n-nusûs fi menassâti hikemi l-fusûsi*

(Ispoljeni obziri čednih djeva svetih tekstova u jasnim iskazima mudrosti Fususa)

Šarh na *Fususul-hikem* Abdullaha Bosnevija (k.s.) je dva puta napisao. Prvi rukopis Šarha je završio 1610./1019. H. godine, a drugi, sa manjim izmjenama i korekcijama 1612./1021. H. godine. Prvi rukopis Šarha na *Fususul-hikem* je ujedno i najstarije djelo iz naučnog opusa Abdullaha efendije (k.s.). (Sülejmanije-Şehit Ali Paşa, No. 1244 i 1246.)

/٢ شرح فصوص الحكم المسمى بتجليات

عرائس النصوص في منصات حكم الفصوص.

2) *Şerhu Fusûsi l-hikemi el-musemmâ bi-Tecelliyâti 'arâ'isi n-nusûsi fi menassâti hikemi l-fusûsi*(Komentar *Fususul-hikema* nazvan “Ispoljeni obziri čednih djeva Svetih tekstova u jasnim iskazima mudrosti Fususa”)

Šarh na *Fususul-hikem* koji je Abdullah Bosnevi (k.s.) napisao na molbu arapskih alima 1615./1024. H. godine na arapskom jeziku. (Sülejmanije-Şehit Ali Paşa, No. 1247.)

/٣ قرة عين الشهود و مرآة عرائس معاني الغيب والوجود

3) *Kurretu 'ayni-ş-şuhûdi ve mir'âtu 'arâisi me'âni l-gaybi ve l-vucûdi*

(Očna radost posvjedočenja i ogledalo čednih djeva u značenjima “skrivenog i egzistentnog”)

Šarh na kasidu “Taiyye” Ibn el-Fariza. (Şehit Ali Paşa, No. 1226; Aşir Efendi, No. 161.)

/٤ كتاب القرى الروحي الممدود للاضياف الواردين من مراتب الوجود.

4) *Kitâb El-Kirâ er-rûhiyyu-l-memdûdu li-l-zyâfi-l-vâridîne min merâtibi-l-vucûdi*

(Duhovna gozba pripremljena gostima pridošlim s gradacije egzistencije)

Šarh na djelo Abdulkerima Džillija o “merâtibi vudžudu”. (Carullah Efendi, No. 2129/1.)

١٥ / مطالع النور السنني عن طهارة نسب النبي العربي (صلعم).

5) *Metâliun-nûri-s-seniyyi 'an tahâreti nesebi-n-nebiyyi l-'arabiyyi* s.a.u.s.

(Ishodišta vjerovjesničkog primordijalnog svjetla kroz prizmu čistote porijekla arapskog Vjerovjesnika)

Rukopis o dokazivanju tvrdnje da su Pejgamberovi, a.s., roditelji bili muslimani. (Ayasofya, No. 2077/1; Es'ad Efendi, No. 326.)

١٦ / كتاب المفاضلة الاسمي بين افضل البشر والملا الاعلى.

6) *Kitâb El-mufâdaletu l-esmâ beyne efdali l-beşeri ve l-mele'i l-a 'lâ*

(Knjiga “Najviša komparativna vrijednost između najboljeg čovjeka i najvišeg skupa”)

Risala o tumačenju Muhammedovog, a.s., većeg stupnja u odnosu na najveću meleksku sferu. (Carullah Ef., No. 2129/3; Hacı Mahmut Ef., No. 2396/5.)

١٧ / كتاب منتهى مقاصد الكلمات و مبتنى توجه التعينات فى بيان

اكمال المنشآت.

7) *Kitâb Muntehâ mekâsidi l-kelimâti ve mubteğâ teveccuhi et-te 'ayyunâti fi beyâni ekmeli-n-neş'âti*

(Knjiga “Konačni naumi Riječi i ciljevi usmjeravanja oličenja kroz prizmu objašnjenja najsavršenijeg bića)

Risala o čovjeku kao najsavršenijem biću. (Carullah Ef., No. 2129/4; Haşim Paşa, No. 21/12; Hacı Mahmut Ef., No. 2396/6.)

١٨ / كتاب روح المتابعة فى بيان شروط المبايعة

8) *Kitâb Rûhu l-mutâbe 'ati fi beyâni şurûti l-mubâye 'ati*

(Knjiga “O duhovnoj biti sljedbeništva pri tumačenju uvjeta o davanju prisege”)

Risala o ubudijetu (stupnju većem od ibadeta) kojim se postiže zadovoljstvo Allaha dž.š. (Hacı Mahmut Ef., No. 2396.)

٩ / كتاب الدر المنظوم فى بيان السر المعلوم.

9) *Kitâb Ed-durru l-manzûmu fî beyâni-s-sirri l-ma'lûmi*

Knjiga "Stihovani biser tumačenja spoznate tajne"

Risala o značaju nauke. (Carullah Ef., No. 2129/18.)

١٠ / شرح خلع النعلين فى الوصول الى حضرة الجمعين

10) *Şerhu Hal'i-n-na'leyni fî'l-vusuli ila hazret'l-cem'eyn*

(Komentiranje "Skidanje obuće pri doseganju sveprisustva dviju cjelina")

Tumačenje kur'anskog ajeta u duhu "vahdeti vudžuda". (Carullah Ef., No. 2129/20; Nafiz Paşa, No. 503.)

١١ / كتاب الغفر المطلق عند ذهاب عالم الفرق.

11) *Kitâb El-gafru l-mutlak 'inde zehebi 'âlemi l-ferki*

(Knjiga: Opći oprost kod nestanka svijeta razjedinjenosti)

Risala o "meratibi vudžudu". (Carullah Ef., No. 2129/22.)

١٢ / شرح التزييل فى منازعة ابليس لسهل بن عبدالله التستري.

12) *Tezyîli fî munâze 'ati Iblîse – li-Sehl ibn 'Abdillâh et-Tusteri*

(Domišljatost Sehla bin Abdullaha et-Tustarija u borbi protiv Iblisa)

Risala o prepirci između Sehla b. Abdullaha Tustarija i Iblisa, prenesena u djelu *Futuhât* Šejhul-ekbera (k.s.). (Carullah Ef., No. 2129/23.)

١٣ / رسالة فى قول الجنيد.

13) *Risâle Fî kavli el-Cuneyd*

(Traktat O riječima Džunejda)

Risala sa tumačenjem nekih navoda Džunejda Bagdadija (k.s.). (Carullah Ef., No. 2129/24.)

١٤ / كتاب تحقيق الجزء بصورة الكل و ظهور الفرع على صورة الاصل.

14) *Kitab Tahkîku l-cuz'i bi-sûreti l-kulli ve zuhûru l-fer'i 'alâ sûreti l-asli*

(Knjiga: Realizacija partikularnog u obziru univerzalnog te manifestacija

sekundarnog u obziru Prvobitnog)

Risala o značenju nekih stihova iz djela *Futuhât* Šejhul-ekbera (k.s.). (Carullah Ef., No. 2129/25, Hacı Mahmut Ef., No. 2396/19.)

١٥ / كتاب انفس (الانفس) الواردة في شرح اول الفتوحات.

15) *Kitâb Enfesu l-vâridâti fi şerhi evveli l-Futûhâti*

(Knjiga “Najvrednija nadahnuća u tumačenju početnog dijela El-Futuhata”)

Risala sa tumačenjem vudžuda, čovjeka i imkana u duhu “vahdeti vudžuda”. (Carullah Ef., No. 2129/26, Şehit Ali Paşa, No. 1226/1, Hacı Mahmut Ef., No. 2396.)

١٦ / كتاب سر تعين ارواح الانبياء و اصحاب الجمع في مراتب السموات السبع

16) *Kitâb Sirru te'ayyuni ervâhi l-enbiyâ'i ve ashabil-cemi fi meratibis-semavatis-seb'i*

(Knjiga “Tajna oličenja vjerovjesničkih duša i sljedbe duhovnog sjedenjenja na stupnjevima Sedam nebesa”)

Risala o vezama između sedam nebeskih sfera i sedam pejgambera. (Carullah Ef., No. 2129/28.)

١٧ / كتاب الكشف عن الأمر في تفسير آخر سورة الحشر.

17) *Kitâb El-keşfu 'ani l-emri fi tefsîri âhiri sûreti l-Haşri*

(Knjiga “Raskrivanje činjenica u komentaru zadnjeg dijela sure El-Haşr”)

Risala sa tumačenjem nekih ajeta iz sure Haşr. (Carullah Ef., No. 2129/29.)

١٨ / شرح لبعض القول لمؤيد الجندي في شرح فصوص الحكم.

18) *Şerh li-ba'di l-kavli li-Mueyyed el-Cundi fi şerhi Fusûsi l-hikemi*

(Komentar nekih riječi Muejjeda el-Džundija na komentar djela “Dragulji mudrosti”)

Risala o tesavvufskoj strani harfova. (Carullah Ef., No. 2129/30, Ayasofya, No. 2077/3, Haşim Paşa, No. 21/8.)

١٩ / رسالة في سرالحقائق العلمية في بيان الاعيان الثابتة.

- 19) *Kitab Sirru l-hakâiki l- 'ilmiiyeti fi beyâni l-a 'yâni-s-sâbiteti*
 (Rasprava “Tajna naučnih zbilja u objašnjenju postojanih identiteta”)
 Risala o “Ayan-i sabite” (supstrati, bici mogućih stvari u Allahovom dž.š. znanju). (Carullah Ef., No. 2129/31, Ayasofya, No. 2077/4, Hacı Mahmut Ef., No. 2396/6.)

٢٠ / كتاب الانفاس المسكية الرومية في تنفيس الفوائح البانية.

- 20) *Kitâb El-enfâsu l-miskiyyetu-r-rûmiyyetu fi tenfîsi l-fevâihi l-bâniyyeti*
 (Knjiga “O čežnjivim mošusnim dahovima u času udahnjivanja uspostavljenih mirisa”)
 Risala o melekima u “Sejri Suluku”. (Carullah Ef., No. 2129/32.)

٢١ / كتاب الكنز المختوم في تبعية العلم للمعلوم في الرد على عبد

الكريم الجلي

- 21) *Kitâb El-kenzu l-mahtûmu fi tebe 'iyyeti l- 'ilmi li-l-ma 'lûmi fi-r-reddi 'alâ 'Abdi l-Kerîm el-Cilli*
 (Knjiga “Zapečaćena riznica u slijeđenju znanja o saznom kao odgovor Abdul-Kerimu el-Džilliju”)
 Risala u kojoj se iznose polemike o učenju “vahdeti vudžuda” Šejhul-ekbera (k.s.). U ovoj risali Abdullah Bosnevi (k.s.) u potpunosti staje na stranu Muhjiddina Arebija (k.s.). (Carullah Ef., No. 2129/33.)

٢٢ / رسالة في سرالكلمتين في مطابقة حروف الشهادتين.

- 22) *Kitab Sirru l-kelimeyeni fi mutâbekati hurûfi-ş-şehâdeteyni*
 (Rasprava “Tajna dviju riječi u pogledu suglasja slova dvaju posvjedočenja”)
 Risala o značenju harfova. (Carullah Ef., No. 2129/35.)

٢٣ / رسالة في تمثيل جبريل في صورة البشر. السوي

- 23) *Risâle Fi beyani temessuli Cibrile fi sûreti l-beşeris-seviyy*

(Traktat “O pojavi Džibrila u savršenom ljudskom liku”)
Risala o Džibrilu, a.s. (Carullah Ef., No. 2129/36, Nafiz Paša, No. 509.)

٢٤ / رسالة اخرى فى تمثل جبريل.

24) *Risâle ubrâ Fî beyani temessuli Cibriile fî sûreti l-beşeri*
(Drugi traktat “O pojavi Džibrila u savršenom ljudskom liku”)
Druga risala na osmanskome jeziku o Džibrilu, a.s. (Carullah Ef., No. 2129/37.)

٢٥ / حل المحل المقفل و فتح القفل الجممل.

25) *Hallu l-mehalli l-mukfeli ve fethu l-kufli l-mucmeli*
(Razrješeno zaključanog boravišta i otvaranje sumarne zatvorenosti)
(Bağdatlı Ismail Paša, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

٢٦ / رسالة فى مواقف الفقراء.

26) *Şerhu Fî mevâkifi l-fukarâ*
(Rasprava “O stajalištima siromaha”)
(Şehit Ali Paša, No. 2788/3, Hacı Mahmut Ef., No. 2396.)

٢٧ / البرهان الجلي فى صرف السوء عن وجه الاية فى حال يوسف.

27) *El-burbânu l-celî fî şarfi s-sû'i 'an vechi l-âyeti fî hâli Yūsufe*
Jasan dokaz o otklanjanu zlonamisl iz konteksta kur'anskog ajeta o stanju Jusufa, a.s.
(Es'ad Ef., No. 3611/3.)

II – Djela iz tefsira

١ / رسالة فى سر اليقين فى تفسير اية ”واعبد ربك حتى يأتيك اليقين“.

1) *Risâle Sirru l-yekîni fî tefsîri kavlihi te'ala:*
“Va'bud Rabbeke hattâ ye'tike l-yekînu”
(Rasprava “Tajna čvrstog uvjerenja (jekina) u tumačenju ajeta “Gospo-

dara svog obožavaj sve dok ti jekin ne dođe”)

Risala na perzijskom jeziku o “jekinu”. (Carullah Ef., No. 2129/2.)

۱۲ / کتاب جلی النور المبين فی مرآة ”ایک نعبد و ایاک نستعین“.

2) *Kitâbu Tecellî n-Nûri l-Mubîni fi mir'âti*

“*Iyyâke na 'budu ve iyyâke nest 'înu*”

(Refleksija jasnog svjetla u ogledalu “Samo Tebe obožavamo i samo od Tebe pomoć tražimo”)

Risala o ma'rifetu u sklopu ubudijjeta i tehakkuka. (Carullah Ef., No. 2129/6, Şehit Ali Paşa, No. 2288, Hacı Mahmut Ef., No. 2396/17.)

۱۳ / کتاب المستوی الاعلی فی الشرب الاحلی.

3) *Kitâb El-mustevâ el-a 'lâ fi-ş-şurbi l-abhlâ fi tefsîr-i kavlihi te'ala:*

“*Ve kane arşuhu ale'l-ma*”

(Knjiga “Najviši stupanj najslađeg napitka u tumačenju Allahovih riječi: “A Njegov prijesto je iznad vode bio”)

Tumačenje sedmog ajeta sure Hud. (Carullah Ef., No. 2129/7, Şehit Ali Paşa, No. 2788/4.)

۱۴ / رسالة فی تفسیر قوله تعالی ”حتى اذا استیأس الرسل“.

4) *Risâle Fî tefsîri kavlihi Te 'âlâ:*

“*Hattâ izâ-stey'ese-r-Rusulu*”

(Rasprava “O tumačenju riječi Uzvišenog Allaha: “I kada bi poslanici gotovo nadu izgubili”)

Tumačenje sto desetog ajeta sure Jusuf. (Carullah Ef., No. 2129/9, Hacı Mahmut Ef., No. 2396.)

۱۵ / رسالة فی تفسیر قوله تعالی ”و لو لا ان یكون الناس امة واحدة“.

5) *Risâle Fî tefsîri kavlihi te 'âlâ:*

“*Ve lev lâ en yekûne-n-nâsu ummeten vâhideten*”

(Rasprava “O komentaru riječi Uzvišenog: “I da ljudi ne bi postali jedan narod...”)

Tumačenje trideset i trećeg ajeta sure Zuhruf. (Carullah Ef., No. 2129/10, Hacı Mahmut Ef., No. 2396/1.)

رسالة فى قوله تعالى ” و هو الذى خلق السموات والارض فى ستة ايام“

6) *Risâle Fî kavlihi Te 'âlâ:*

“*Ve Huve-llezî haleka-s-Semâvâti ve l-erda fî sitteti eyyâmin*”

(Rasprava “O tumačenju riječi Uzvišenog Allaha: “I On je Taj Koji je Nebesa i Zemlju stvorio u šest dugih razdoblja”)

Tumačenje sedmog ajeta sure Hud. (Carullah Ef., No. 2129/11.)

رسالة فى قوله تعالى ” و لقد ارسلنا موسى باياتنا“.

7) *Risâle Fî kavlihi Te 'âlâ:* “*Ve lekad erselnâ Mûsâ bi-âyatînâ*”

(Rasprava o riječima Uzvišenog Allaha: “I, doista, Musaa smo s Našim dokazima poslali”)

Tumačenje petog ajeta sure Ibrahim. (Carullah Ef., No. 2129/12.)

رسالة فى قوله تعالى ” و لئن اذقنا الانسان منا رحمة“.

8) *Risâle Fî kavlihi Te 'âlâ:*

“*Ve l'în ezakne l-insâne minnâ rahmeten*”

(Rasprava o riječima Uzvišenog Allaha: “I, ako čovjeku milost Našu damo da kuša”)

Tumačenje devetog ajeta sure Hud. (Carullah Ef., No. 2129/13.)

كتاب لب اللب فى بيان الاكل والشرب.

9) *Kitâb Lubbu l-lubbi fî beyâni l-ekli ve-ş-şurbi*

(Knjiga “Suština suštine u objašnjenju jela i pića”)

Risala o jelu i piću u skladu sa kur'anskim propisima. (Carullah Ef., No. 2129/14.)

١٠. كتاب كشف المبهم فى اول سورة مريم.

10) *Kitâb Keşfu l-mubhemi fî evveli sûreti Meryem*

(Knjiga “Otkrivanje nejasnog u početnom dijelu sure Merjem”)

Tumačenje početnih ajeta sure Merjem. (Carullah Ef., No. 2129/16.)

١١ / رسالة في سرالفيض والنصر في تفسير سورة العصر.

11) *Kitab Sirru l-feyzi ve-n-nasri fi tefsiri sûreti-l'asri*

(Rasprava "Tajna darežljivosti i pomoći u komentaru sure *Ve l-'Asri*")

Tumačenje sure Asr. (Carullah Ef., No. 2129/17.)

١٢ / رسالة في لب النواة في حقيقة القيام الى الصلوة.

12) *Risâle Lubbu-n-nevâti fi hakîkati l-kiyâmi ila-s-salâti*

(Rasprava "Suština zbilje o stupanju na namaz")

(Carullah Ef., No. 2129/18.)

١٣ / كتاب كشف اسرار البررة في تفسير اية "قتل الانسان ما اكفره".

13) *Kitâb Keşfu esrârî l-berereti fi tefsiri âjetin:*

"kutile l-insânu mâ ekferehu"

(Knjiga "Otkrivanje tajni nevinih u tumačenju ajeta: "Proklet bio čovjek zbog onog što ga je u nevjerstvu zadržalo")

(Carullah Ef., No. 2129/21.)

١٤ / كتاب ضياء اللمع والبرق في حضرة الجمع والفرق.

14) *Kitâb Ziyâu l-lem 'i ve l-berki fi hazreti l-cem 'i ve l-ferki*

(Knjiga "Svjetlost bljeska i munje kod događanja sjedinjenja i razjedinjenja")

(Carullah Ef., No. 2129/27.)

١٥ / رسالة في تفسير سورة "والعاديات".

15) *Risâle Fî tefsiri suretin "Ve l-'âdiyâti"*

(Rasprava "O tumačenju sure "Ve l-'Âdijati")

Tesavvufsko tumačenje sure Adijat. (Carullah Ef., No. 2129/2.)

١٦ / رسالة في تفسير آية "كلوا واشربوا و لا تسرفوا".

16) *Risâle Fî tefsiri âyetin "Kulû ve-şrebû ve lâ tusrifû"*

(Raprava o tumačenju ajeta: "Jedite i pijte, ali mjeru ne prelazite")

(Bağdatlı Ismail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٧ / رسالة في تفسير آية “يا ايها الناس اعبدوا ربكم” .

17) *Risâle Fî tefsîri âyetin* “*Yâ eyyuhe-n-nâsu- 'budû Rabbekum*”
(Rasprava o ajetu “O ljudi, Gospodara vašeg obožavajte”)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٨ / رسالة شرح الحمد لله الذي اوجد الاشياء عن عدم و عدمه.

18) *Risâle Fî şerhi* “*Elhamdu li-llâhi-l-lezî evcede l-eşyâ'e 'an 'ademin ve 'ademihî*”
(Raprava o komentaru “Zahvala pripada Allahu koji je proizveo nešto iz ništavila, a njegova ništost...”)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٩ / كتاب مشرق الروحانية و مغرب الجسمانية.

19) *Kitâb Maşriku-r-rûhâniyyeti ve magribu l-cismâniyyeti fi tefsîri* “*Hattâ izâ belega magribe-ş-şemsi*”
(Knjiga “Istok duhovnosti i zapad fizičkog/materijalnosti u tumačenju “Kada stiže do mjesta zalazišta Sunca””)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

III – Djela iz književnosti

١ / شرح جزيره مثنوي.

1) *Şerh-i cezire-i Mesnevi*
Tumačenje odabranih 360 stihova iz Mesneviije. (Hacı Mahmut Ef., No. 3417.)

٢ / کلشن راز عارفان فی بیان اصول راه عرفان

2) *Gülşen-i Raz-i Arifan fi Usul-i Rah-i Irfan*
(Rasprava “O tajni ružičnjaka Arifa u osnovama duhovne spoznaje”)
Spjev o vahdeti vudžudu sa ajetima i hadisima na osmanskom jeziku.
(Daru 'l-mesnevi, No. 232, Hacı Mahmut Ef., No. 3385, Halef Ef., No. 70/1.)

١٣ / جلاء العيون فى شرح قصيدة عبدالمجيدالسواسي.

3) *Cilâu l- 'uyûni fî şerhi kasîdeti 'Abdi l-Mecîdi es-Sîvâsî*
(Izoštravanje vida u komentiranju kaside Abdul-Medžida es-Sivasije
(k.s.))

Tumačenje kaside Abdulmedžida es-Sivasija (k.s.). (Ayasofya, No. 2077/5.)

١٤ / شرح قصيدة المنفرجة.

4) *Şerhu kâsîdeti l-munferice*
(Komentar kaside “El-Munferidže”)
Tumačenje jedne kaside. (Ayasofya, No. 2077/6.)

١٥ / قصيدة “المناجات”.

5) *Kasîde “El-munâcâtû”*
(Kasida Munadžat)
(Ayasofya, No. 2077/2.)

١٦ / كتاب فى شرح على نظم مراتب الوجود للشيخ غرس الدين

6) *Kitâb Fî şerhi 'alâ nazmi merâtibi l-vucûdi li-ş-şeyh Garsiddin*
(Knjiga: Komentar Poeme o gradaciji egzistencije Šejha Garsuddina)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٧ / رسالة فى تفسير سورة “ن والقلم” على مشرب اهل التوحيد والحكم.

7) *Risâle Fî tefsîri sûretin “Nûn Ve l-Kalemi”*
'alâ meşrebi-t-tevhîdi ve l-hikemi
(Rasprava o tumačenju sure “Nûn. Ve l-Kalemi” u duhu sljedbe Tevhida
i mudrosti)
(Haşim Paşa, No. 21/11.)

١٨ / قصيدة “مناقب الانبياء”.

8) *Kasîde Menâkibu l-enbiyâ'*
(Kasida Vrline vjerovjesnika)
(Kılıç Ali Paşa, No. 1037/13.)

١٩ / شرح "كفت المعنى هو الله شيخ دين

بحر مانهاي رب العالمين - جلال الدين الرومي .

9) *Şerhu beyt-i Mesnevi "Guft el-ma 'nâ huva-l-Lâhu şeyhu dîn Bahr-i manihay-i Rabbu l-alemin"*

(Tumačenje jednog stiha iz Mesnevije.) (Hacı Mahmut Ef., No. 2396/2.)

IV- Ostala djela

١ / رسالة في رفع الحجاب في اتصال البسملة بفاتحة الكتاب.

1) *Risâle Ref'i l-hicâbi fî ittisâli l-besmeleti bi-Fâtihati l-Kitâbi*

(Rasprava "Skidanje zastora (otklanjanje sumnje) u vezi spojenosti Bismille s Fatihom")

Risala o značenju Bismille i sure El-Fatiha. (Carullah Ef., No. 21-29/5.)

٢ / رسالة الأوبة في بيان الانابة والتوبة.

2) *Risâle El-evbetu fî beyâni l-inâbeti ve-t-tevbeti*

(Rasprava "Povratak /Allahu dž.š./ u tumačenju povratka i kajanja /Allahu dž.š./")

Risala o značenjima inabe i tevbe i razlikama među njima. (Carullah Ef., No. 2129/8.)

٣ / رسالة في اليد الاجود في استلام الحجر الاسود.

3) *Kitab El-yedu l-ecvedu fî istilâmi l-haceri l-esvedu*

(Knjiga "Najdarežljivija ruka pri ljubljenju crnog kamena")

(Carullah Ef., No. 2129/34, Haşim Paşa, No. 21/7.)

٤ / رسالة في معنى "من ذكرني في نفسه".

4) *Risâle Fî ma 'nâ "Men zekerenî fî nefsihi"*

(Rasprava o značenju riječi: "Ko Me spomene u sebi")

Risala sa tumačenjem jednog hadisi-kudsija. (Haşim Paşa, No. 21/13.)

١٥ رسالة في شرح "رب يسر و لا تعسر رب تمم بالخير".

- 5) *Risâle Fî şerhi: "Rabbi yessir ve lâ tu 'assir, Rabbi temmim bi l-hayri"*
(Rasprava o tumačenju "Rabbi jessir...")
(Pertev Paşa, No. 6152, Es'ad Ef., No. 3785/4, Hüsrev Paşa, No. 4/3.)

١٦ مکتوب.

- 6) *Mektub*
(Pismo)
Pismo upućeno Abduldželil-efendiji. (Pertev Paşa, No. 619/32.)

١٧ کتاب فی "ترجمة الترشيحات".

- 7) *Terceme-i Et-terşihât*
(Prijevod djela Et-Terşihat)
(Atıf Ef., No. 196.)

١٨ رسالة في "الاعيان الثابتة".

- 8) *Risâle Fî el-a 'yâni-s-sâbiteti*
(Rasprava o postojanim realitetima)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٩ رسالة حضرات الغيب

- 9) *Risâle-i Hadarâti l-gaybi*
(Rasprava o dimenzijama Skrivenog)
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١٠ کتاب مقاصد انوار عينية و مصاد ارواح الطيبة الغيبية.

- 10) *Kitâb Mekâsidi envârin ayniyyetin ve mesâidu ervâhi-t-tayyibeti l-gaybiyyeti*
(Knjiga "Značenja primordijalnih svjetala i uzdignuća skrivenih ugodnih duša")
(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 476)

١١ / كتاب الوصول الى الحضرة الالهية لا يمكن الا بكمال العبودية.

11) *Kitâb El-vusûlu ile l-hadreti l-ilâhiyyeti*

lâ yumkinu illâ bi-kemâli l-'ubûdiyyeti

(Knjiga “Prispjeće u Božiju blizinu nije moguće bez savršenog robovanja”)

(Bağdatlı İsmail Paşa, Esmâu'l-Mü'ellifin; 475)

١٢ / رسالة في النشأة الانسانية (شرح باب سادس من الفتوحات
المكية).

12) *Risâletu n-neş'eti l-insâniyyeti*

(şerhu bâbin sâdisin min El-futûhâti l-Mekkiyyeti)

(Traktat “O formiranju čovjeka /komentar šestog poglavlja Mekanskih nadahnuća/”)

(O. M. s. 61)

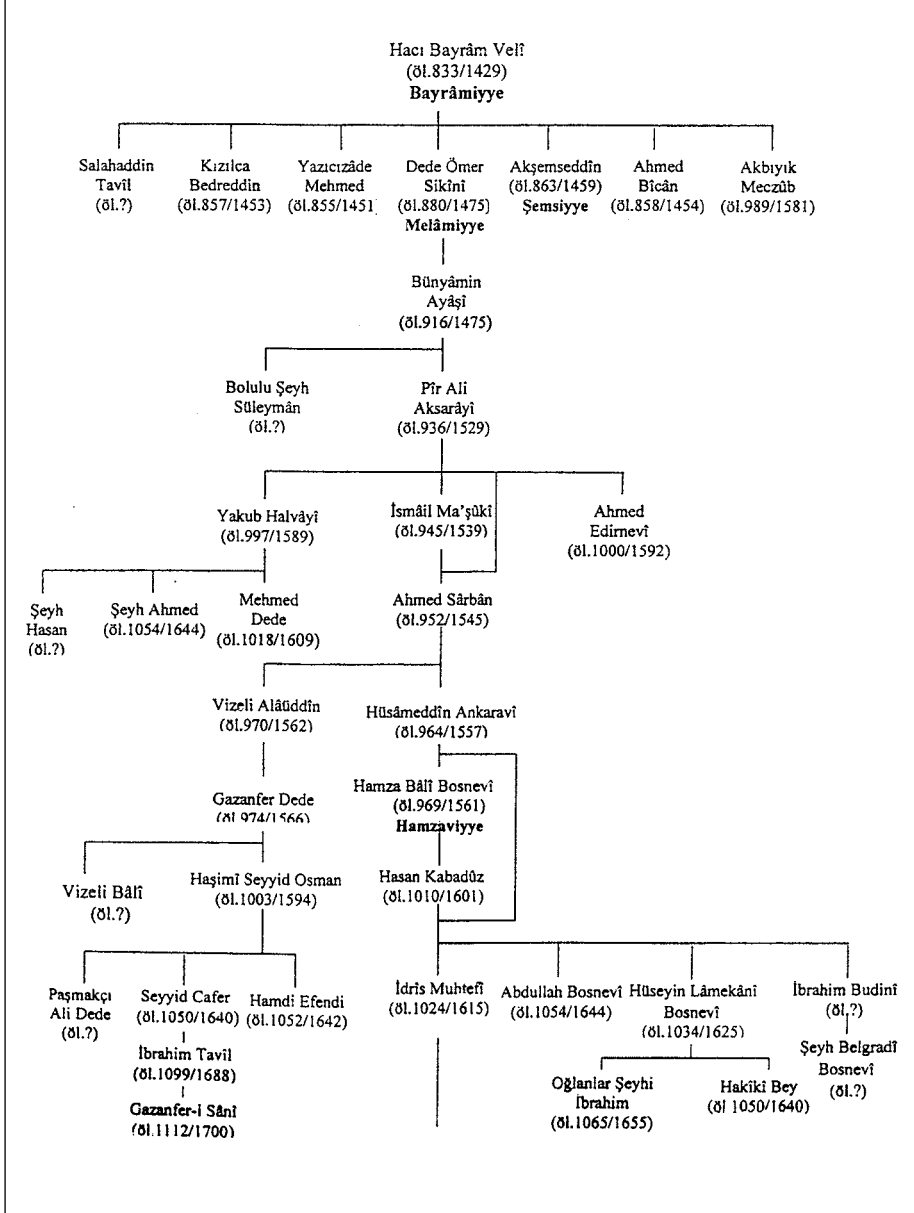
١٣ / رسالة في تفضيل البشر على الملك.

13) *Risâle Fî tefdîli l-beşeri 'ale l-meleki*

(Traktat “O prednosti čovjeka nad melekom”)

(O. M. s. 61) ◆

SİLSİLE-I TARİKAT-I 'ALİYYE-I BAYRAMİYYE

Nusret Čolo

SHARIHUL-FUSUS – ABDULLAH BOSNAWI

Abstract

Abdullah b. Muhammad al-Bosnawi, known by the pseudonym of Shari-hul-Fusus (Commentator of the *Fusus*). Abdi and Abdullah Bosnawi was a great mutasawwif, alim, shair and commentator of Ibn ‘Arabi’s works. Abdullah Effendi gained his primary and secondary education in Bosnia and his further education in Istanbul. There he entered a tariqat society (Erbab-i tariqat) under the famous Halwati shaikh Abdul-Majid Sivasi. Later, in Bursa, he joined Shaikh Hasan Kabaduz, who exercised a powerful influence on his spiritual advancement. Until the death of Shaikh Hasan Kabaduz (1010 AH/1601-02 CE), he lived in Bursa, later moving to Konja where he died in 1054 AH (1644 CE). Abdullah Bosnawi’s scholarly opus is thematically diverse, addressing almost every tasawwuf topic of his day.

PRIKAZI

KINA od nebeskog carstva do naših dana

(Ivo Dragičević, PROMETEJ,
Zagreb, 2002)

Svaka knjiga ima svoju sudbinu, drevna je i poznata knjiška istina - metafora, a ova knjiga doista ima posebnu i znakovitu sudbinu. Ivo Dragičević jedan je od naših najboljih i najsvestranijih sinologa. Gotovo se trideset godina zaredom intenzivno bavio proučavanjem Kine. Od 1970. do 1976. boravio je u Kini; 1978. godine objavio je knjigu *Kina između siromaštva i industrijskog razvitka*; osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća, uz redovne sveučilišne obveze, publicirao je tridesetak stručnih radova i samostalnih projekata posvećenih Kini.

Proučivši literaturu o Kini na glavnim svjetskim jezicima, koristeći se vlastitim spoznajama i uvidima, golemom erudicijom i saznanjima – Dragičević je više od deset godina skupljao građu i ispisivao rukopis ove knjige. Ujesen 1996. godine uručio mi je manuskript, u četiri sveska, na 996 stranica, i poveću mapu faksimila

i ilustracija za opremu knjige. S velikim interesom i znatiželjom pročitao sam rukopis i početkom 1997. godine, uz obostrano, autorsko i uredničko, oduševljenje počeli smo, uz pomoć i savjete našeg zajedničkog prijatelja Saše Ljahnickog, dogovarati detalje ovog nakladničkog i kulturnog projekta: što autor još treba prirediti i doraditi, kako će grafički i likovno knjiga izgledati, vrsta sloga, pisma i papira, dizajn, do kada ćemo dovršiti pripremu, do kada tisak...

U jeku naših čestih, u početku profesionalnih, a poslije i prijateljskih susreta i dogovora, u taj čas, vreloga lipnja 1997. godine, urednik i nakladnik ostao je bez autora: umro je Ivo Dragičević.

Na sreću i na zadovoljstvo širokog čitateljskog kruga, Dragičević nam je ostavio rukopis knjige koja obuhvaća sve aspekte drevne i sadašnje Kine, i to u razdoblju od prve dinastije Qin do naših dana, kraja XX. vijeka.

Knjiga je pisana znanstvenopopularnim stilom i pregledno, tako da je podjednako korisna i visokobrazovanim stručnjacima, ali i onima koji malo znaju o ovoj najstarijoj i najmnogoljudnijoj državi svijeta. Pred nama je zapravo jedinstveni enciklopedijski priručnik i vodič o Kini. Autor se trudio na svakoj stranici približiti čitatelju tu bogatu, raskošnu i ča-

robnu civilizaciju i kulturu. U tome je i uspio. Do literature i bilješki na kraju knjige, Dragičević je, radi lakšeg razumijevanja i boljeg snalaženja, uz manje poznate ličnosti i događaje stavljao dodatna obrazloženja – tumačenja (označena zvjezdicom*). Autor je neke citate i navode želio posebno istaknuti, pa smo takve ulomke tiskali manjim slovima u užem stupcu (kao npr. na str. 20).

U Dragičevićevoj autorskoj radionici ostale su rasute mnoge bilješke, interpolacije, naknadne intervencije i dopune s preciznim naznakama gdje im je mjesto u dovršenom rukopisu. Sve su one uvrštene u knjigu. Zato izražavam veliku zahvalnost autorovoj supruzi, gospođi Vesni Prelec-Dragičević, bez čije pomoći i suradnje ova knjiga teško da bi ugledala svjetlo dana. Kolacioniranje teksta, usklađivanje alternativnih stranica, izbor likovnog materijala, ažuriranje podataka, sređivanje tablica i legendi, transkripcija i korektura – samo su neki poslovi koje je gospođa Prelec-Dragičević predano i profesionalno obavila, uvijek vodeći računa da sve bude u skladu s izvornikom i autorovim zamislama.

Posebno zahvaljujem Saši Ljahnickom, koji je dizajnirao knjigu.

Uredničku i nakladničku zahvalnost upućujem recenzentima na prosudbama i dragocijenim sugestijama: akademiku Vladimiru Devidu, dr. Slavku Kuliću i prof. Tomislavu Ladanu, koji nam je pomagao i jezičnim savjetima.

Zahvaljujemo i ostalim suradnicima, osobama i institucijama koji su nas podržavali i pomagali u pripremi i tisku knjige.

Ova knjiga pojavljuje se u godini koja je obilježena plodnom i prijateljskom hrvatsko-kineskom suradnjom. Naime, u 2002. godini navršava se deset godina uspostave diplomatskih i političkih veza između Narodne Republike Kine i Republike Hrvatske. Na ovogodišnjem Zagrebačkom velesajmu Kina je zemlja-partner. U isto vrijeme u Zagrebu se planira održati izložba suvremene kineske umjetnosti. U tom sklopu i na tom tragu nadamo se da će i ovaj nakladnički projekt pridonijeti boljem poznavanju kineske povijesti i civilizacije, politike i ekonomije, umjetnosti i filozofije, tradicije i suvremenosti ♦

Božo Rudež

**NOVI PRIJEVOD KUR'ANA,
Prevodilac – ESAD
DURAKOVIĆ**

*Prevoditi znači plesati u lancima
/ okovima.*

H. Heine

Nedavno je Izdavačka kuća *Svjetlost* u Sarajevu objavila novi prijevod Kur'ana akademika Esada Durakovića.

Kur'an je temeljno djelo kulture kojoj i sami većim dijelom pripadamo. Od davnina privlači pažnju ljudi najrazličitijih nazora i tendencija. Kur'an je Božija Knjiga, poslana da se vječno uči i izučava. On je zapravo Božija objava koju nam prenosi Božiji poslanik Muhammed na arapskom jeziku. Kur'an je, kako stoji u kur'an-skom tekstu, knjiga koja rastavlja istinu od laži, opomena, odluka, mudrost, lijek, knjiga koja upućuje na pravi put, milost, blagodat, jasan dokaz, svjetlo, istina; ona je Božija obaveza i obećanje. Posve je otvoren i jasan, visok i častan, pun mudrosti, moćan, uzvišen. Jednom riječju, ovu knjigu smatraju najsavršenijim čudom svijeta, djelom van domašaja ljudske moći, ona nadmašuje čovje-

kovu snagu i njegove mogućnosti. S početka sedmog stoljeća, sa stranica Kur'ana zrači jedan "novi vjerski, moralni i društveni kodeks" koji daje nov impuls kulturnom razvoju i općem razvitku svih civilizacija. Kur'an i Biblija smatraju se najčitanijim i najviše prevedenim knjigama, one pripadaju zajedničkoj kulturi čovječanstva. Velika djela i sam život nije moguće potpuno razumjeti bez poznavanja ovih knjiga. U kulturi mnogih naroda one imaju posebno značenje.

U suštini, Kur'anom se poručuje da ljudski rod svoga Gospodara do određene mjere može spoznati iz svijeta oko sebe, jer postoje znakovi koji su jasne manifestacije Stvoriteljeva djelovanja, njegove Jednosti i Sveprisutnosti. Kur'an je kodeks univerzalnog učenja i uređenja međuljudskih odnosa u okrilju jednog stabilnog vjerovanja, onog namijenjenog ljudskom rodu za sva vremena. On je Božiji dar ljudskom rodu da služi općem dobru. Namijenjen je neprestanome iščitavanju i saznavanju koje će usmjeravati ljude pravim vrijednostima.

Iako je Kur'an izvorno zabilježen na arapskom jeziku, u njemu se ne ističe prednost arapskog jezika nad drugim jezicima. Međutim, kako ističe E. G. Browne (*A Literary*

History of Persia, Cambridge, 1928,4), “arapski jezik je na stanovit način jezik jedne vjere. Mi se prema Tori i Evandelju odnosimo isto, neovisno od toga čitamo li ih na izvornom ili na svome maternjem jeziku. Međutim, s *Kur’anom* kod muslimana nije ista stvar. *Kur’an* na arapskom jeziku za muslimane je Allahov govor i objektivna objava, bez ljudskog udjela u njemu.”

Jezik Kur’ana smatran je neprikosnovenim, nije se smio mijenjati. Tekstovi Kur’ana morali su se čitati, “učiti” na arapskom jeziku. Arapski jezik vremenom se mijenjao, zato su se jezički stručnjaci morali brinuti o čistoti jezika svete knjige i tumačiti značenja arhaičnih riječi i izraza u njoj, tako su čuvali i književni jezik od dijalekatskih nanosa.

Ipak, tekst Kur’ana prevodio se na Istoku i Zapadu, ali se uvijek tvrdilo da nema čovjeka koji bi uspio prevesti uzvišeni Kur’an. Engleski orijentalist Marnoduk Pichall u predgovoru svoga prijevoda eksplicitno tvrdi da se “Kur’an ne može prevesti. Ovog su mišljenja bili i najstariji učenjaci islama”, dodaje on i nastavlja, “a i ja zastupam u cijelosti ovo mišljenje. Zbog toga i ne tvrdim da sam uspio prevesti Kur’an. Ja samo nastojim i trudim se da prenesem kur’anska značenja. Ako i u ovome uspijem,

smatrat ću se sretnim. Samo ovo djelo i ovaj prijevod ne može nikada zamijeniti izvorni Kur’an niti ikada može poslužiti tome cilju.” Isto mišljenje imaju i naši prevodioci. Zbog svetosti Božije riječi, to je sasvim poznato, muslimani širom svijeta Kur’an moraju učiti na arapskom. Međutim, njegovo prevođenje nije tabu postupak.

Prvi put se na našem jeziku Kur’an mogao čitati tek 1895. godine, preveo ga je Mićo Ljubibratić. Kasnije slijede novi integralni prijevodi. Za sto godina pojavilo se šest prijevoda: Karabeg (1937), Pandža, Čaušević (1937), Korkut (1977), Mlivo (1994), Karić (1995), a pojavio se i ovaj, najnoviji, koji nam nudi Esad Duraković.

Prijevod je jedna od mogućnosti prenošenja sadržaja, i prijevod kroz izbor dolazi do konačne varijante, s tim što uvijek čuva temeljno značenje izvornika, naročito kada se radi o svetim knjigama.

Kada je riječ o Durakovićevom prijevodu, na samom početku treba reći da se ovdje radi o tekstu koji je autentične jezičke umjetnine. Tako će ga, vjerujemo, doživljavati čitalac koji i ne mora znati jezik prototeksta, jer je ostvaren uspješan i poželjan prijevod za čitaoca našeg vremena. Sadrži stilske naznake koje u prihvatljivijoj mjeri preslikavaju stilske osobine

izvornika, što nije u tolikoj mjeri svojstveno ranijim prijevodima.

Najnoviji prijevod Kur'ana, to moramo odmah istaknuti, više od svih prethodnih, približava savremenom čovjeku onu nedostižnu snagu, jedrinu stila i ljepotu Božije riječi. Zašto samo približava? Zato što prevodilac nije slobodni stvaralac u jeziku, već posrednik, vezan ograničenjima teksta koji prevodi. Ali i zato što se radi o specifičnoj knjizi, a prijevod je mjera nekog izraza u jednom jeziku koja znači isto što i u drugom. Usljed toga što različiti jezici odražavaju različitu kulturu i društvenu historiju, zbog holizma značenja i zbog različitih asocijacija i tona različitih riječi, prijevod može da bude samo ideal kojem se može težiti, a nikada ne može biti potpuno dostignut. Teza o neodređenosti radikalnog prevođenja ide korak dalje smatrajući da radikalno različiti prijevodi mogu biti podjednako tačni. Unatoč svim svojim nedostacima, praksa prevođenja stara je koliko i najstarije kulture.

Prevođenje je dovođenje u kontakt dvaju jezika par excellence. Taj je kontakt uvijek prilika za bogaćenje jezika na koji se prevodi. Prijevod je i svojstvena kušnja za jezik na koji se prevodi, test njegovih izražajnih mogućnosti i sposobnosti, kao što

je i ispit sposobnosti i umješnosti samog prevodioca. Esad Duraković, prevodilac Kur'ana, imao je očito izvanredan uvid u sve probleme i lingvističke teorije koje se tiču prevođenja. Durakovićev prijevod nas uči profesionalizmu i naučnom oprezu. Esad Duraković je ovim prijevodom pokazao da je veoma sposoban i veoma umješan. Pored izuzetno velike odgovornosti prema tekstu, koja se podrazumijeva, uočavamo njegovu veliku odgovornost i prema recipijentima svoga prijevoda. On nije samo pasivni pretvarač jednog koda u drugi nego odlučujući faktor koji posreduje između izvornog teksta i recipijenata u jeziku cilju. Za bosanski jezik prijevod Kur'ana bio je posebno osjetljiv, pojavio se u osjetljivoj razdoblju njegova razvoja, koji bismo mogli nazvati novom standardizacijom, ili, još bolje, restandardizacijom. Esad Duraković je imao posebne poteškoće, nije imao bogatih rječnika bosanskog jezika, a u onima koji su mu stajali na raspolaganju otkrivao je prazna mjesta, pa se morao snalaziti na poseban način. Bio je često prinuđen da sam kreira nove riječi, od čega će bosanski jezik imati izuzetne koristi. Duraković je za svoj prijevod kovao nove riječi, što potvrđuje njegovu sveukupnu obdarenost. Ovaj prijevod Kur'ana

je značajan produktivan faktor u prirodnom toku razvoja bosanskog jezika. Dakle, Duraković nije samo klasični prevodilac, on je kreator jezika, poput pjesnika.

Prijevod je očito rađen s velikom pažnjom i s ljubavlju. A sve što je dobro na ovom svijetu dolazi od ljubavi. Prirodno i jednostavnošću do koje se uzdigao, Duraković nam na nov način otkriva svetu knjigu – Kur'an. Do ovog izuzetno uspješnog prijevoda moglo se doći uz ogroman napor. A kako život vrijedi onoliko koliko nas je napora stajao, onda Duraković mora biti veoma sretan. Uradio je ono što mogu samo rijetki, sposobni i daroviti. Oni koji znaju arapski i iščitavaju Kur'an u originalu – ističu harmoniju svih jezičkih jedinica i zadivljujuću zvukovnu komponentu kur'anske riječi. Tu harmoniju, melodiju, zvukovnost, eufoniju itd., Duraković je maksimalno predočio čitaocu Kur'ana na našem jeziku. Duraković je pokazao da je apsolutno tačna tvrdnja da sve jezičke jedinice od glasa do viših jedinica u Kur'anu imaju stilski karakter i da je Kur'an zadivljujuće oblikovana cjelina, to je melodija zvuka, koja se nadnaravno sliva u ajete i sure. Sve to pokazuje da su u pravu svi oni koji tvrde da Kur'an nije ni proza ni poezija, ali ipak jeste i jedno i drugo. Ritam je pojava

koja nesumnjivo povezuje jezički i izvanjezički univerzum, ritmika je svojstvena cjelokupnom kosmosu. U Kur'anu se rima i ritam smjenjuju po nekakvom redu koji se nenadno gubi, a to gubljenje ima određenu funkciju. To ponavljanje i zvukovnost imaju svojstvo neke opće strukture u kojoj se manifestiraju univerzalne pojave kretnje u stilu muzike. Duraković je uspio da pronikne u sve te tajne kur'anskog jezika i da ih predoči potencijalnom čitaocu Kur'ana na bosanskom jeziku.

Ovim prijevodom Esad Duraković pokazuje kako Kur'an s formalno-sadržinske tačke gledišta predstavlja posebno uređen tekst. Vidi se zapravo da je forma Kur'ana produkt uzajamnog djelovanja različitih vidova ponavljanja i paralelizama svih vrsta, koji su inače karakteristični za poetski tekst. Ponavljanja i paralelizmi javljaju se kao organizaciono načelo svih strukturnih nivoa i aspekata kur'anskog teksta. Normalno, pošto se radi o prijevodu, bilo je nemoguće pokazati sva ponavljanja glasova, glasovnih sekvenci, rimovanih saglasja, kompozicionih elemenata, uspostavljanje harmonije i kontrasta, ali Esad Duraković je, to se lahko uočava, uspio iscijediti sve sokove našega jezika i na jedinstven način prenijeti veoma složene i slojevite

informacije Kur'ana. Da bi pratio ritamsku komponentu, ponekad se služio prostriktivnim paragoga (fonometaplazmama), koje ne pripadaju standardnom bosanskom jeziku, ali su veoma efektne. Ovim prijevodom Duraković je pokazao kako se u sintezi domaćeg i stranog mogu praviti novi prodori u bogaćenju jezičkog izraza uopće, čime se daje značajan doprinos razvoju našega jezika. Izborom riječi uspijeva da sačuva starinsku patinu. Uvođenjem arhaičnih riječi za neke duhovne pojmove Duraković sugerše atmosferu misaonog podneblja Kur'ana. Nove boje njegovog izraza istovremeno su i boje duhovnog smisla Kur'ana. Uvođenjem nove riječi *ustanuće* Duraković odvađa duhovno od običnog, materijalnog, dajući prvom uzdignut, pa čak i svečan ton. Duraković je u ovaj prijevod unio brojne inovacije, jezičke i stilske, i dobio mnogobrojne izražajne nijanse karakteristične za moderni, oplemenjeni bosanski izraz. Ispoljio je istančano osjećanje za spajanje sadržaja sa izrazom. Svojim prijevodom napravio je prodor i u pravcu stvaranja dinamičnijeg, lirski punijeg bosanskog iskaza. Ovaj prijevod zadovoljava sve što je karakteristično za odličan stil kur'anski: prikladnost, sjaj, ukras. Duraković je ozbiljno radio na stilu i

pokazao nam jasnu estetsku intenciju svake riječi, na kur'anski melodičan i ritmičan govor. Dakle, važnost je data i značenjskoj i estetskoj informaciji. Istakli bismo, ipak, da se ovdje stavila u prvi plan estetska dimenzija. Od najuspješnijeg prevodioca arapske riječi u nas sasvim je prirodno što smo dobili, možemo reći, rekonstrukciju originala na novom, našem, jeziku, dobili smo savršen, uzoran i idealan prijevod, jer se u njemu ne može naći niti jedne jedine komponente koja bi upućivala na prijevod. Sve je u duhu bosanskog jezika. Vidi se da je Duraković veoma obdaren, da posjeduje naročite darove duha, bogat inventar izražajnih sredstava i istančan osjećaj za prelive u značenjima i za mogućnosti njihove stvaralačke upotrebe. Kvalitet njegove jezičke kompetencije ogleda se u širini vladanja inventarom izražajnih sredstava, pa je sasvim prirodno što je maksimalno dočarao izvorni estetski utisak, koji se ovim prijevodom jednostavno potvrđuje u svakom segmentu.

Za odličan prijevod morao se naći neko ko je ne samo talentiran prevodilac već i stvaralac, a takvim smatramo Esada Durakovića. Duraković se u prijevodu Kur'ana ogleda kao umjetnik riječi. On je njim obogatio naš - bosanski jezik, on je zapravo usavršio njegovu poetičnost.

Nove boje njegovog izraza istovremeno su i boje duhovnog smisla Kur'ana. Jedino je suptilni poštovalac riječi mogao uočiti i odabrati prave vrijednosti dostojne veličini vlastitoga truda. Duraković je prevodio po svom estetski vrlo suptilnom ukusu, a zahvaljujući njemu pokazao je izuzetnu prevodilačku zrelost. Kako je prevođenje vještina koja se mora učiti, mi u Durakoviću imamo najboljeg učitelja.

Kad djelo govori, riječi su suviše. U to će se uvjeriti svako ko bude čitao Durakovićev prijevod Kur'ana. Ostat će zadivljen, osjetit će silinu ljepote riječi, prijatnu draž, ljupkost i eleganciju, a nadasve uzvišenost Božije riječi i Božije istine.

U svakom narodu postoje veliki tumači i veliki posrednici. Veliki ljudi za Božiji hatar stvaraju velika djela. Duraković je za Božiji hatar i ljubav približio Božiju riječ svakom našem čovjeku koji hoće da je čuje, a ako je čuje, onda će živjeti lakše i ljepše, životom u kojem se sve čini iz plemenitih pobuda, ali tako da se ostane na pravom putu. Duraković je ovim prijevodom završio svoju stilističku evoluciju, formirao opći tip svoga stila i nadmašio stilove drugih prevodilaca. U najvećem broju primjera Duraković je upotrijebio bolji, izrazitiji, specifičniji i ljepši izraz nego

drugi prevodioci. Slobodno možemo reći da je Duraković tvorac novoga kur'anskoga stila u nas. Sama knjiga je nametala izvjesne specifičnosti: izbor riječi, izrazitost oblika, poseban red riječi itd., ali Duraković je uspio da sve ovo u sebi proživi kao tipične mogućnosti izraza, i da im odabere realizirani vid adekvatnim vrijednostima našega jezika. On je zaista uobličio ovaj diferencirani tip stila i dogradio ga do forme koja dosada nije bila svojstvena prevodiocima, zapravo, forma prvi put zauzima mjesto koje ima u originalu. Duraković uvijek nalazi pravi put da nam dočara visoko strukturiranu organiziranost Kur'ana i njegovu visoku misaonu složenost, njihovu harmoniju majstorski je formulirao na našem jeziku. Prijevod Kur'ana znači poseban, uspio stilski tip, za nas značajan stilskim rješenjima, izborom leksike i primjenom raznovrsnih sintaksičkih rješenja. Duraković nam je otkrio neiscrpno bogatstvo novih izražajnih mogućnosti našega jezika za iskazivanje svih tanahnosti i preliva raznovrsnih semantičkih polja Kur'ana. Vidi se da je studirao svaki izraz, da se prema svakoj riječi odnosio sa puno pažnje i pieteteta, da doživljava riječ kao nešto sveto, iskonsko i vječno, pa raznovrsni modusi njegovog prijevoda govore da

je Duraković univerzalno obaviješten erudita i prevodilac sa osjetljivim uhom, on je do kraja odmotao klupko našega jezika. Duraković je odlično obavio svoj zadatak kao prevodilac, prenio nam je kur'ansku semantiku, ali i ekspresivno-stilističke funkcije svih jezičkih jedinica u njemu. Dakle, prenio nam je istinski smisao teksta, njegovu melodičnost, ritam i tempo, i njegov osjećajni ton. A to mogu samo oni koji imaju ogromno prevodilačko iskustvo i koji znaju da prijevod mora biti tačan i lijep istovremeno. Ljepotu prijevoda čini neponovljiva organizacija, do-

sljednost i skladnost svih njegovih dijelova. Preveden je upravo tako kao da i nije prijevod, doživljava se kao da je izvorno napisan na bosanskom jeziku, jedinstvenom i jednostavnom. Samo stilist izuzetne vrijednosti mogao je tkati tako blistave stranice Kur'ana na bosanskom jeziku.

Kur'an nije knjiga koja se jednom pročita i odloži, Kur'an je knjiga koja se uči u toku cijeloga života. Oni koji ga budu učili služeći se prijevodom Esada Durakovića, osjećat će izuzetno zadovoljstvo i pravo uživanje ♦

Hasnija Muratagić-Tuna

PSIHOLOŠKE DIMENZIJE GENOCIDA

(Ismet Dizdarević, *Nezaborav usjeklina genocida*, izd. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2003., 226 strana)

Ismet Dizdarević, profesor Univerziteta u Sarajevu, jedan od utemeljitelja psiholoških nauka BiH, u knjizi "Nezaborav usjeklina genocida", promišlja psihološke dimenzije genocida koji je izvršen protiv Bošnjaka u razdoblju 1992.-1995. godine.

Strukturirana iz tri dijela (Prvi dio: Studije i eseji o psihološkim dimenzijama genocida, Drugi dio: Promocije knjiga o agresiji, genocidu i odbrani BiH i Treći dio: Iskorjenjivanje etnocentrizma, ostvarivanje potreba povratka i oporavak traumatiziranih osoba), knjiga čini koherentnu cjelinu, koja validno prezentira esencijalne aspekte zločina u BiH.

Ne bez razloga, autor počinje sa Kosovskim mitom, uzimajući ga kao paradigmu, koji je "stoljećima utiskivan u svijest mladih i odraslih"

(str. 22). U tom kontekstu, ključno je bilo kroz povijesne neistine osporiti osobenost bošnjačkog nacionalnog i vjerskog identiteta. Prerastanjem mita u mitomaniju, to se prenosilo, sa koljena na koljeno, te služilo "u određenim vremenima i situacijama kao "prihvatljivo objašnjenje" i kao "mogući izlaz" iz nastalih kriznih zbivanja". (str. 23). U ovom djelu, po prvi put, razmatra se, kako je to naslovljeno, "maligna agresivnost malih ljudi", koji su svojim djelima učinili ostvarljivost genocidnih programa, radeći to "ne samo iz podaničke poslušnosti, već iz neskrivenog zadovoljstva" (str. 27) Njihova ponašanja, u cilju zadovoljenja njihovih zločinačkih poriva, nadmašila su u genocidnim aktima čak i surova ponašanja nacista u Drugom svjetskom ratu. Ti "mali krvnici" su svoju privrženost dokazivali "sadističkim mučenjem i ubijanjem nedužne djece, nejakih žena i nemoćnih staraca" (str. 27).

Profil tih "malih ljudi" je u knjizi ilustrovan brojnim izjavama osoba, koje su očekivali od svojih komšija sa osjećanje, a umjesto toga doživjele su strahotnu fizičku i psihičku torturu.

Na tragu promišljanja genocidnih radnji autor uspješno, shodno svome profesionalnom opredjeljenju, elaborira psihološke pripreme za genocid nad Bošnjacima. Njegova

ključna misao je da je “psihološka priprema za genocid nad Bošnjacima urađena mnogo prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sve što je primjenom psiholoških spoznaja moglo doprinijeti mobilizaciji masa reaktivirano je sa puno patosa i emotivnog zanosa. U toku psihološke pripreme sve mjere i postupci su bili “opravdani”: i izvrtanje povijesnih istina i oživljavanje mitova i izdizanje malih bitaka, pa čak i poraza, u velike pobjede srpske vojske” (str. 37).

Nadalje, s pravom se konstatuje da je sve stavljeno u funkciju realizacije genocidnih ciljeva – i tradicija, kultura i religija, čime je “svaki vid nasilja.... podstrekavan i “racionalnim razlozima” opravdava” (str. 37). U tom kontekstu aktivirani su i intelektualci, sa dokumentom – Memorandum SANU-a (1986), koji će “u toku psihološke pripreme za genocid, postati glavni intelektualni oslonac ideji “Velike Srbije”” (str. 39). Tome frontu, koji je stvarao psihološki ambijent, autor će pridružiti orijentaliste iz Srbije, pravoslavnu crkvu, te jedan broj psihijatara (Jovan Rašković, Jovan Striković i Radovan Karadžić), čiji istupi su širili iskonstruisane neistine, averziju, mržnju, nestabilnost prema drugim – nesrpskim narodima.

U prvom dijelu knjige autor

je posebno obradio još nekoliko pitanja koja su značajna za psihološke dimenzije genocida, kao što su motivacioni agensi genocida, grupna vjerovanja i osobna poslušnost, uloga Srpske pravoslavne crkve i srbijanskih orijentalista, ističući na kraju i nakon priznanja – oprost da, ali zaborav ne. Naravno, genocid počinjen nad Srebreničanima, jula 1995., kao najveći masakr u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, našao je značajno mjesto i u ovom dijelu. U vezi s tim, posebno je iskazan interes za sagledavanje korijena psihološkog nasilja nad Srebreničama, naročito kroz iskaz preživjelih. Psihološka matrica je i u korijenu srebreničke tragedije, sa svim mitovima i mitologijom. A to znači, iskonstruisane “istine” o nemilosrdnoj ugroženosti, proganjanju i ubijanju onih koji su se odrekli “jedine” prave vjere, osveta kao djelo časti itd., čime je “stoljećima taložena mržnja i svijest o opravdanosti mučenja, sadističkog izživljavanja i potreba ubijanja....” (str. 115).

Po autoru, “genocid nad Srebreničanima je očita ilustracija i uvjerljiv psihološki dokaz o brižljivoj razradi psiholoških načina mučenja ljudi” (str. 118). Takva konstatacija je argumentirana raznovrsnim modelima torture, odnosno psihološkim

mučenjima, koja “ostavlja najdublje tragove u kognitivnim i emocionalnim osobinama ličnosti...” (str. 118).

Drugi dio ovog djela pokazuje angažovanost autora na planu promocije knjiga o agresiji, genocidu i odbrani BiH, koje tretiraju zločine počinjene u BiH u razdoblju 1991.-1995. Potrebno je istaći da se ne radi o pukim, suhoparnim i monotonim izlaganjima o knjigama, što se nerijetko praktikuje na promocijama. Očigledno je da je autor ovom poslu pristupio ozbiljno i kompetentno, pripremajući se temeljito sa pismenim priložima, za čin promocije. Upravo takvim postupkom, osim prezentiranja stavova autora, prof. dr. Ismet Dizdarević iznosi i niz svojih zapažanja, konstatacija i stavova, koji se uklapaju u tematiku promovisanih knjiga. U ovim istupima on ukazuje i na osnovne pravce daljeg istraživanja zločina sa prijedlozima autorima gdje mogu još više učiniti kako bi druga izdanja njihovih knjiga bila na većoj razini.

Između ostalog, u ovom djelu su prezentirani tekstovi sa promocije knjiga o zločinima u Srebrenici: “Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995.” i “Genocid u Srebrenici, “sigur-

noj zoni” Ujedinjenih nacija, jula 1992.-1995.”, u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo – 1999. i 2000. godine.

U vezi s tim, prof. Dizdarević će konstatovati da je “istina i samo istina potrebna i to ne samo majkama, djeci, braći i sestrama mučeničkom smrću umrlih Srebreničana i nama koji duboko saosjećaju sa žrtvama tragedije, već i svim dobronamjernim ljudima Evrope i svijeta koji u činu genocida nad Bošnjacima naziru hod povampirenog fašizma” (str. 155).

On će, također, istaći da će “pažljivi čitalac uočiti i druge psihološke pokazatelje osobnih karakteristika ličnosti mučitelja i ubica muškaraca, žena i djece Srebrenice. Gdje god su se nalazili, Srebreničani su očekivali da će biti mučeni” (str. 150).

Nakon svih zločina, autor je primjereno naveo misao Muse Ćazima Ćatića, koji ističe: “preživjet ćemo jer su naša mjerila drukčija i naša osjećanja dublja toplija, jer se ne bojimo ni drugih ni drugačijih ni boljih, jer se sami sobom grijemo” (str. 163).

Treći dio knjige “Iskorjenjivanje etnocentrizma, odstranjivanje potreba povratka i oporavak traumatiziranih osoba” je, uvjetno rečeno, mirnodopska tema, gdje autor, manirima

renomiranog psihološkog autoriteta, elaborira značajna postratna pitanja, usmjerena na oporavak traumatiziranih osoba.

Pri tome, aktueliziran je jedan aspekt koji je postao posebno aktuelan nakon ratnih konflikata na području ex Jugoslavije. Naime, radi se o etnocentrizmu, odnosno sintagmi – “etnocentrički sindrom”, koji sadrži, kako autor naglašava, “važne psihosocijalne odrednice koje karakteriziraju ponašanje pojedinaca ili (i) grupa pojedinaca u odnosu na svoju i drugu naciju” (str. 177).

Suštinu sadržine ovog pojma čini precjenjivanje i idealizovanje pripadnika vlastite nacije, pri čemu se, shodno tome, potcjenjuju pripadnici drugih, obično susjednih naroda ili nacionalnih manjina. Zasnovan na etničkim predrasudama, druge, drugačije vidi kao “glupe”, “nemoralne” i sl. Slijedeći taj pristup, autor pokazuje da je srpski nacionalizam u sebi nosio ideje paranoidnog ciklusa, ideje inferiornosti, “ideje grandomanije, ideje proganjanja i ideje agresije” (str. 179). U tom negativnom vrtlogu našli su se Bošnjaci i ostali narodi koji su BiH osjećali kao svoju domovinu. Ključno pitanje u postratnom periodu je kako smanjiti etnocentrični sindrom i konflikte. Autor u vezi s tim pravilno primjećuje da je “prvi

uvjet radikalno iskorjenjivanje krajnjih izvora etnocentričkog sindroma: ekonomske nestabilnosti, stranačkih destruktivnosti i povijesnih falsifikata” (str. 185). Takvo stanje stvara uvjete za pomirenje u postratnom konfliktu, što je neophodno za BiH, u kojoj su izvršeni masovni zločini.

Povratak, odnosno psihosocijalni korijeni motivacije izbjeglica za povratak u svoj dom, i u ovom djelu je našlo značajno mjesto. Među te korijene, navedeni su toplina rodnog doma, reminiscencija traumatskih doživljaja, stvarni i percipirani sadašnji ekonomski, socijalni i psihološki status. Svakako, autor je u pravu, kada tome dodaje i spoznatu sigurnost grada i sela, doma u koji se izbjeglica vraća, posebno tamo gdje su njegovi najmiliji ubijeni. Zbog toga insistira na “dobro naučno fundiranom sistemu rada sa izbjeglicama i raseljenim osobama...” (str. 196).

Psihosocijalno stanje i potrebe su posmatrani i kod obitelji nestalih Bošnjaka (str. 198-204).

Za ovu kategoriju je adekvatno rečeno da je doživjela sve ono što je pratilo genocid nad Bošnjacima, a posebno su bili svjedoci individualnih i masovnih zločina čija je nakana bila razoriti njihov osobni, vjerski i nacionalni identitet. Njihovi najmiliji su nestali u logorima,

zatvorima, masovnim grobnicama, uz surove ratne torture i druge zločine. U knjizi je postavljeno ključno pitanje: kako da oni nađu smiraj duše i put izlaska iz neizvjesnosti. Ponuđeno je nekoliko bitnih pretpostavki za navedeni zahtjev. Prije svega, stvaranje mogućnosti za slobodan pristup otkrivenim lokacijama pojedinačnih i masovnih stratišta, uporno traženje novih lokacija, donošenje državnog zakona o nestalim, razbijanje psiholoških barijera, procesuiranje svih odgovornih za zločine, ohrabrenje svjedočenja, brže rješavanje položaja obitelji nestalih i dosljedno ostvarivanje njihovih prava, te pružanje svih vidova pomoći – ekonomske, pravne, socijalne i psihološke. Uporište za sve to je, svakako, “Deklaracija UN-a o osnovnim principima pravde za žrtve zločina i zloupotrebi moći”, koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih naroda 29. novembra 1985.

Za realizaciju navedenog neophodno je podizati svijest svih građana o neophodnosti sudjelovanja u raznovrsnim programima adekvatne pomoći i obiteljima nestalih Bošnjaka. Takav ambijent, odnosno punu mobilizaciju širenja javnosti, mogu da ostvare, između ostalog, i mediji i komunikacije, prevashodno doprinoseći “usmjeravanju javnog

mnijenja na radikalno rješavanje zaišta teških, ljudskih problema...” (str. 204). Uz to, neophodan je planski, sistematski i sinhronizovani pristup aktera kojima je to profesionalna obaveza, kao što su zakonodavni i izvršni organi države, pravosudne institucije, škole, univerziteti i instituti, zdravstvene institucije, organi unutrašnjih poslova, vjerski službenici, profesionalci u zaštiti mentalnog zdravlja, kućevlasnici, stambeni i drugi subjekti, različite nevladine organizacije i institucije.

I na kraju, ali ne kao najmanje važno, u knjizi je prezentiran i rad “Psihološki tretman traumatiziranih adolescenata” (str. 205-219).

Da bi se to ostvarilo, izloženo je nekoliko značajnih aspekata koji mogu korisno da posluže svima onima koji će se baviti u postratnom periodu ovom problematikom.

Prije svega, potrebna su fundamentalna, dublja i duža evaluacijska istraživanja “kako tokova i ishoda individualnih i grupnih psihoterapeutskih postupaka, tako i prirode i smjera uticaja okolnosti izazvanih agresijom” (str. 209).

Slijedom toga, elaborira se i problematika trauma-centara, odnosno njihova potreba i razvoj, koji bi, uz druge institucije, mogli obavljati “specifičan i sistematičan

visokostručni tretman traume” (str. 211). To su, ustvari, zdravstvene ustanove sa visoko specijaliziranim, pa i po potrebi, subspecijaliziranim djelovanjem.

Vežano za trauma-centre, posebno se obrađuje njihova organizacija, traumatska područja, struktura i funkcija, te oporavak od traume i ljudska prava.

Knjiga “Nezaborav usjeklina genocida” autora Ismeta Dizdarevića

je korisno djelo za sve one koji proučavaju zločine, pa i onaj najteži – genocid, koji su izvršeni na području Bosne i Hercegovine pri kraju XX stoljeća. Istovremeno, psihološkim pristupom ovoj problematici afirmiše se multidisciplinarni angažman na proučavanju zločina, što, u svakom slučaju, znači i njihovo sistematičnije i svestranije elaboriranje ♦

Bećir Macić

IN MEMORIAM

OSOBITO ISKUSTVO SVIJETA IMAGINACIJE U DJELU ESTETIČARA KASIMA PROHIĆA

OBLIKOM DUHOVNO PROGLEDAVANJE MATERIJE

Sjećanje na cijenjenog estetičara Kasima Prohića nosim kao trajnu začuđenost pred duhovnom moći poetskog znanstvenika, kao divljenje rijetkoj vrsti komunikacije odgojenoj u otmjenost, i sjećanje na božanski dar pameti koja ne traga za završenim i definitivnim, već je putnica unutarnjeg drhtaja nastajanja novog oblika, jedne nove duhovne kozmologije.

Gaston Bachelard u djelu *Poetika sanjarije* piše:

“Tako, od samog jutra pred knjigama nagomilanim na mom stolu, ja bogu čitanja upućujem svoju molbu proždrljivog čitaoca: Podarite nam danas našu svakodnevnu glad”

Malo je prostora i vremena na ovom svijetu bilo za Riječi estetičara Kasima Prohića. Baš, kao G. Bachelard, i Prohić je vjerovao - “samo je gore na nebu raj u obliku ogromne biblioteke”.

INTERLUDIUM: G. Bachelard, I. Focht i K. Prohić

Priznajemo kako nas nosi, posigurno sa pravom, ona fascinantna “tvoračka imaginacija” dvije persone duhovnosti koja se jedva može odrediti iz jedne oblasti. G. Bachelard je obilježio filozofsko- znanstvenu kulturu, posebno književni život posljeratne Francuske. Estetičar K. Prohić svojim djelima, i šarmom predavačke nadahnutosti, ornamentalno zasvođuje sve što se gradilo u estetici prošlog stoljeća.

Nastaniti se u lijepe svjetove Prohićevih djela je čin “pjesničkog stanovanja”. Biti u djelima znači susret sa jedinstvenom “tvoračkom imaginacijom” koju nije dovoljno primati, već i prihvatiti. Najteže se otkriva ono što nosi i što je prvotno svjetova djela estetičara; dodir sa svijetom u njegovom prirodno, društveno još nekodifikovanom i historijski neizrelativiziranom oblikovanju. Oblik svijeta dok se on još ne oživotvori u materijalu. Svijet kao život oblika i oblik kao jedna zamisao duha. Nalazimo da dodir- su očenje sa životom estetičar Prohić slavi kao opasnost zavodnice- umjetnosti pa u robovanju njenoj veličini i snazi, pa u bogoslužju ovoj nalazi oslonac i životu darovani sok.

Čitamo o veličanstvenosti “tvoračkog” susreta čovjeka – umjetnika sa materijom u kojem se samo- objavljuje duhovno progledavanje materije. Unutar Prohićeve hermeneutike umjetnosti “tvoračko” se posve drugačije misli nego je to moderno značenje stvaralaštva. Čovjek- umjetnik nije natjecatelj sa bogom. Nije Prometej, on ništa i nikome ne oduzima da bi sam sve nadvisio. Riječ je o filozofiji umjetničkog stvaranja koja umjetnost misli trans- umjetničkih vrsta i trans- historijom ograničavanja njenog svijeta. Umjetnost je iz prirodne mjere čovjekova odnosa sa životom, i njegovom tajnom. Stoga ništa u umjetnosti, i životu, nije podijeljeno. Oni su nevin govor prvog dodira koji otvara tajnovitost i složenost oblika.

U duhovnom progledavanju materije- obliku mjera je tvoračkih putovanja. Do preciznosti svjedoče Prohićevi tekstovi, makar sa veoma različitim naslovima i sa težinom filozofsko znanstvene racionalizacije, svjedoči baš estetičar- izuzetni stilista, vlastitu obuzetost imaginacijom. Prohićeva riječ ne imenuje “tvoračku imaginaciju” kao ni Bachelardove pojmove “formalna imaginacija” i “materijalna imaginacija”, značenjem “strogih” pojmova estetike. To što je u značenju “bašlarovsko” je ono što umjetničko djelo hoće da kaže; da su slika forme i slika materije jedna dinamička radost.

Umjetničko djelo budi “zaspale sile u ustajalom svijetu”. Ono je pozornica kozmodrame, drame jedinstva čovjeka i kosmosa, ljudske ruke i materije, prirode. Bachelardova misao o rezbarstvu i graveru, estetičaru Prohiću je trajna vrijednost i svjedočenje otvorenog arche-a koji je sabiralište bića u njihovoj neposrednosti, sabiranje koje to postaje iznutra. Riječ je o elementarnoj fenomenologiji koja računa na “doživljavanje bića u njegovoj neposrednosti”. Bachelardovi tekstovi o rezbarstvu i graveru su otkrića o

smislu ljudskog stvaralčkog htijenja koje ne dolazi naknadno, koje je iznutra, koje ne ilustruje nego sebe- trag upisuje:

“Rezbarstvo volim po sebi, autonomno, volim rezbariju koja izvorno ništa ne ilustruje, koju ja zovem u svojim filozofskim razmatranjima auto-eideičkom. Ona je za mene ideal priče bez riječi, kondenzovne priče. I zato što ništa ne priča, primorava nas, gledaoca koji misli, da govorimo.

Graver stavlja svijet u pokret, podstiče snage koje nadimaju oblike, izaziva zaspale sile u ustajalom svijetu. Da bi iskazao prvobitnu, bitnu borbu, tu antropološku bitku, nedavno sam predložio izraz kosmodrama u smislu u kojem psihoanaliza upotrebljava riječ sociodrama da bi analizirala ljudska suparništva”

Ta moć čovjeka, njegova snaga da jezik učini bićem, to je Bachelardovo bitno pitanje “učiniti riječ nepredvidljivom nije li to, u neku ruku škola slobode?” Unutar “zone osvojene slobode” tek je mogućnost komunikacije sa “tvoračkom sviješću pjesnika”.

Svakako, čita Prohić Bachelardovo djelo *Poetika sanjarije*, komunikacija nije nikakav pasivan primalački odnos, komunikacija je razumijevanje i razotkrivanje našeg vlastitog bića sve do dna i sve do samih korijena. Stoga nema fenomenologije pasivnosti jer komunicirati sa pjesnikom, ili posredstvom pjesnika znači komunicirati sa onim što se čuva u dnu nas samih. To je put koji se spušta i put koji je akt osvješćenja. Osvješćenje je poetska sanjarija koja nije ništa što pripada tami i noći a zaboravlja se na svijetlu dana. Prohić putuje sa Bachelardom sve do u posljednje oduzimanje svake mogućnosti da se poetska sanjarija zatvori u smisao predmeta psihološki zasnovane književne kritike kao i da se poetskoj sanjariji pristupi iz biografskog vidokruga u kojem bi poetska sanjarija bila “rješena” iz razumijevanja pjesnika kao čovjeka. Za Bachelarda se, smatra Prohić, ne postavlja pitanje unutar nekog od mogućih pristupa.

Naime, estetičar piše da se za Bachelarda “ne postavlja pitanje kako pjesnika svesti na privatnu ličnost”, nego “kako čovjek može da, uprkos životu, postane pjesnik?”.

Odgovor je moguće misliti iz snage imaginarnog tako da “imaginarni svijet apsorbuje realni svijet”. Ovo je Bachelardov odgovor. On otvara lijepje svijetove i u njima misli sigurnost postojanja u svijetu. Sigurnost postojanja u svijetu polaže Bachelard u snagu i aktiviranje imaginarnog. Funkcija irealnog

putem imaginacije je u vraćanju svijetu povjerenja, u svijet povjerljivog bića, u čisti svijet sanjarije.

Ovi Bachelardovi iskazi imaju težinu osnovnih filozofskih teza iz kojih je potpuno strogom kriteriologijom izvođenja zaključaka, moguće ustvrditi to što je Bachelard i izveo da “fenomenologija percepcije mora ustupiti mjesto fenomenologiji imaginacije”.

Imaginacija kao apstrahiranje od svjetovnog kao takvog kao da nas nenadno “zatiče”. Estetičar Prohić uočava zamku lijepih svjetova i poetike sanjarije pa mu ne promiče da postavi pitanja pred filozofski govor o pjesničkom stvaralaštvu.

Filozofija se i ne može zamisliti bez apstrahiranja od empirijski nebitnog i onog čisto pojavnog. Ona to čini i kao zagovornica ideje o percepciji kao čovjekovom primordijalnom iskustvu, piše Prohić. No, to ne osigurava “sigurnost” fenomenologiji imaginacije. Prohić smatra da se nema pravo uspavati svijest pred realitetom:

“Međutim, može li i ima li moralno pravo filozof, pa i fenomenolog, zatvariti oči i uspavati svijest pred realitetom, ako o tom realitetu hoće da kaže bitnu istinu, sve ako je ta istina i ljudski porazna”. Bašlarova fenomenologija je “elementarna fenomenologija”. Ali zar može postojati “elementarnija” fenomenologija od fenomenologije percepcije, i može li, uistinu, ikada imaginarni svijet potpuno zakloniti i isključiti onaj realni. Ako može, onda je filozofska konsekvencija tog stava da živimo u lajbnicovskom svijetu zatvorenih monada, gdje se Drugi javlja kao mnoštvenost imaginativno eksplozivnih poetskih slika, kao Knjiga koja svjedoči o svijetu, ali ne i o *društvu*. Isključuje li, i da li uopšte pojam svijet može isključiti pojam društva, odnosno da li se time, čudnom inverzijom, ukida Bašlarova podjela na dnevni i noćni život, na racionalni i onirički materijalizam?

Očito: elan Bašlarove imaginacije može da vrši takve rezove, i njemu se kao strasnom čitaocu mora vjerovati kad piše o vlastitom iskustvu sa riječima, samo što se Život i Knjiga ipak miješaju i što nije nimalo slučajno da je Bašlar postao sanjar riječi tek kad je prošao put na kojem je carevala “muška snaga znanja”, tek kad je počeo da se sjeća...”

Ispred nas je još jedan tekst u kojem estetičar Prohić, rekli bi, “kontrolira” da se misao o umjetnosti sama ne zavede u ishodište o apsolutnosti imaginacije i da se sama umjetnost ne “uz- oholi” imaginacijom kao supstancijom

neovisnom od svekolikosti drugih. Dok piše o Fochtovoj “misaonoj strasti” za razlučivanjem a ne za konstituiranjem, estetičar Prohić prepoznaje opasnost ovakovrsne bašlarovske “misaone strasti” koja određuje estetičku valorizaciju umjetničkog djela samo po jednom principu kriteriologije- saobražavanje onom prvotnom kvalitetu- pojmu, savršenstvu. Kako je Fochtova misao o umjetnosti paradigma za sve protivnike predmetno- intencionalnog određenja umjetničkog djela, to se Prohiću čini da Focht kao rijetko logički dosljedan mislilac, baš zato ne može vidjeti činjenice jer ih i neće da vidi. One, stoga i ne postoje. Sve ovo posvjedočuje Fochtov filozofski radikalizam u shvaćanju forme, smatra Prohić:

“....Focht pokušava dokazati da su za filozofiju i nauku karakteristična sadržajna usmjerenja, dok bit umjetničkog leži izvan svih egzistencijalnih, praktičnih i utilitarnih motivacija, te da je “za umjetnost kao umjetnost konstitutivna određena forma”o kojoj, za razliku od sadržaja, nije moguć iskaz, “budući da se forma u principu i ne može analizirati, jer je jedinstvena i elementarna, pa predstavlja jedan jedini odnos sveukupnih dijelova cjeline”.

Nakon priznanja da je kod Fochta formalno-logički besprijekorno izveden biljeg svake prave, velike umjetnosti da je on sama i samo forma, Prohić pita:

“Nije li svaki govor o umjetnosti bez pretpostavki o historijskom posredovanju svakog oblika duhovnosti (pa i umjetničkog) toliko apstraktan da mu nužno izmiče ona zajednička osnova na kojoj se i umjetnost, i filozofija i nauka javljaju kao duhovnost jednog vremena?”

Zato što umjetnost izdvaja iz cjelokupnog duhovnog konteksta, Prohić misli da Focht umjetnosti pridaje velike zadatke i moći. Nema sumnje, Focht piše o božanskoj moći umjetnosti ali, nikako, o njenim zadacima, baš zato što nikad ne vidi njen supstancijalitet spram nečeg drugog. Zato i piše da se nema pravo na pleća umjetnosti (muzike) svaliti zadatak izmjene ovog svijeta (s obzirom na stavove Blocha i Adorna). Fochtu je estetski predmet autonoman a to znači da Rilkeov stih: “A ipak ima Neko ko to svo padanje drži beskrajno blago u svojim rukama” ne iskazuje božansku moć već je sam stih poetska-božanska moć sklada u kozmosu.

Fochtova misao o formi koja je srce umjetničkog djela najbliža je Bachelardovom pojmu imaginativnih moći koje “kopaju po dubini bića: u biću traže ono prvobitno i ono večno. Vladaju godišnjim dobima i istorijom. U prirodi, u nama i izvan nas, one proizvode klice u kojima je forma uro-njena u supstancu, u kojima je forma unutrašnja.” Za filozofsko izučavanje stvaralaštva relevantni su samo pojmovi formalna imaginacija i materijalna imaginacija. Iz dubine bića imaginacijom ustaje lijepi svijet umjetnosti, djela, a Focht u muzici čuje ustajanje svijeta same umjetnosti. Za Bachovu muziku, malo je reći da je lijepa, ona je čitav jedan svijet.

Kratki interludium Bachelard Prohić Focht nužan je utoliko što mislioci misaono odnošenje spram umjetnosti grade iz drame- imaginacije koja uobličava biće umjetnosti, ali i sam život kako to Prohić kaže o Fochtovoj drami; da se njegovo estetičko djelo ne može komparirati a sam se estetičar “i u empirijskoj evidenciji”, pokušao zasnovati kao estetska egzistencija.

Nalazimo jedno rijetko svjedočenje o poširokom razgrnuću problematike stvaralaštva koja se kao ni ljepota njegova kod mislioca ne osigurava apriori već samom činjenicom sposobnosti subjekta ili Cogita pa bi se analitičkom metodom sva tajnovitost imaginacije mogla okupirati u odgovore i rješenje. Stoga što imaginacija makar i prikazljiva nikad nije predmetno raspoloživa estetičar Focht misli o mogućnosti estetike iz vidokruga mogućnosti da svojom problematskom strukturom bude vezana samo za samo umjetničko umjetnosti koliko bi bila u stanju da ga racionalno razloži i izvede definiciju biti umjetničkog.

Kod Bachelarda je riječ o “direktnoj ontologiji” estetskog bića. Oba mislioca estetičar Prohić razumije izuzetnim svjedocima izazova čovjeku nedohvatljive prapočetnosti o kojoj se pitanja otimaju svim odgovorima. Umjetnost objavljuje samu dramu prelaska Ništa u Nešto, piše Focht, i drži da jedini zahtjev pitanja o umjetničkom umjetnosti može biti samo pitanje zaštićeno od svega “vanumjetničkog”. Bachelardov je rez “oštriji”, prapočetno je sanjarija o djetinjstvu, intimna imaginacija je najdublja. Prapočetno je korijen imaginativne moći o kojem Bachelard piše:

“Na dnu materije raste tamno bilje; u noći materije cvetaju crni cvetovi. Oni već imaju svoj somot i formulu svog mirisa”. U djelu Voda i snovi – Ogleđi o imaginaciji materije Bachelard je napisao “Zato verujemo da jedno filozofsko učenje o imaginaciji mora, pre

svega, da ispituje odnose između materije i formalne uzročnosti. Ovaj se problem postavlja pesniku isto koliko i vajar. I pesničke slike imaju svoju materiju.”

U Bachelardovom djelu je riječ onom iskustvu sanjarije koje je oniričko iskustvo kosmosa: “Najzad, zamisliti kosmos, to je najprirodnija sudbina sanjarenja”. Što je u “dnevnom” životu takva zamisao veličanstvena i zastrašujuća a u snovima sreća i mir koju zamisao donosi, valja sad “sačuvati” i primiti u bašlarovskom gnijezdu značenja, jer se ni u kakvo racionalno organizirano objašnjenje ne može uvesti.

Estetičar Prohić rijetkom egzemplarnošću jedinstva očevidnog zanosa Bachelardovim putovanjem ka tajni “kosmičkog ognjišta” i interpretacije koja zna dokle se Bachelardovo putovanje može slijediti, estetičar pristaje i prima da je njihovo značenje preko smisla pouke. Prohić piše da je na čitaocu da čita i zadobija zadovoljstvo vlastite muke pri buđenju vlastite imginacije, muke da se otkriva “suštinska ženskost svakog dubokog sanjarenja.” Bez sumnje, riječ je o otvorenoj i nepretencioznoj interpretaciji Bachelardove misli.

Stoga nas obavezuje Prohićeva konstatacija da je Fochtovo estetičko djelo “ideografski čisto” jer se ni u jednom dijelu nije “unutarnje saopicalo”, obavezuje nas na pitanje kako se može staviti primjedba na takvu “čistinu” umjetničkog umjetnosti ili gnijezda života kad ovaj estetičar muzike, poviše i od Bachelardovog traganja za zamisli kozmosa kao najprirodnije sudbine sanjarenja, u tajni muzike vidi mogućnost otkrivanja tajne kozmosa i života. Čini se da je estetičar Prohić samoporekao vidokrug “društveno povijesnog horizonta” interpretacije Fochtovog estetičko djela. U Prohićevim tekstovima, osobito ispod naslova kraćeg teksta Materijal i oblik susrećemo, baš, jednu “ideografski čistu” zainteresiranost i interpretaciju oblikovanja materijala kao on prapočetno i “čisto” umjetničko umjetnosti.

Tekst je napisan povodom knjige Arfana Hozića Iskustvo oka u rušenju forme.

Stav vajara Hozića: “Završiti jedan rad u kamenu, to je kao proživjeti jedan život”, promišlja Prohić u značenju estetskog koje nije identificirano osobnim i individualnim. Sama je skulptura individualitet koji prevazilazi čovjeka. Sama je skulptura iskustvo traganja u tajnu materijala. Traganje je borba čovjeka sa materijalom, stalna čovjekova ambicija da se “isproba” i da otkrije kako se u nekom kamenu to što ambicija hoće ne može obliko-

vati. Materijal ostaje nepatvoreno iskustvo. Prohiću se iskustva skulpture u kamenu, drvetu, bronzi, i iskustvo Ruke (Hozičeve ruke) svjedočanstva da “u umjetnosti nema kanona, i da smo, kad je riječ o umjetnosti, uvijek na početku, na tragu otkrivanja uvijek novih modaliteta kreativne prakse, te da “rušiti formu” ne zači ništa drugo nego se “naći se na otvorenom skeletu skulpture”.

Kad se učini kako estetičara u umjetnosti zaziva najdublje njeno najdublje, “izvorno alkemičarsko karaktera umjetnosti” prepoznajemo “ustupak” kojeg ne nalazimo kod Fochta i Bachelarda. Na kraju spomenutog teksta Prohić je napisao:

“.....Hozić želi da saopšti drugima, naročito mladima, sve što mu se čini da, kao iskustvo pojedinca, može biti realna pretpostavka zasnivanja komunikacijske zajednice, one zajednice koja punoću života mjeri intenzitetom stvaralačke pustolovine i neizvjesnosti”.

Unutar poruke - “ustupka” što se “želi da saopšti drugima” nema ničeanskog mjesta za ničeansko značenje stvaralačke pustolovine i neizvjesnosti. Slušamo glasnu i jasnu aristotelovsku misao o poučnoj funkciji umjetnosti.

Bachelardovoj misli da smo u filozofiji ubjedljiviji jedino ako objavljujemo osnovna sanjarenja, ako mislima “ustupamo” njihov put snova, najprisniji je estetičar Prohić. No, Bachelard je najprije diskreditirao to što smo u odnosu na vatru, vazduh, zemlju, vodu “postali racionalisti”. Bachelard je objavio jedini “preostali” put; u korijen organske imaginacije. U tom smislu će samo reći o čovjeku s obzirom na “kontekst kultura”:

“A ono što mi o čovjeku najviše volimo je ono što se o njemu može napisati. Da li ono što se ne može napisati zaslužuje da bude proživljeno? Morali smo se, dakle, zadovoljiti proučavanjem nakalamljene materijalne imaginacije i gotovo uvek smo proučavali isključivo različita grananja materijalizujuće imaginacije iznad kalema, pošto je kultura već utisnula svoj žig u prirodu”.

Ne radi se o kalemljenju kao običnoj metafori. Pojam je bitan u razumijevanju ljudske prirode. Kalemljenje daje materijalnoj imaginaciji obilnost oblika. Bachelard izgovara da je umjetnost kalemljena priroda. Priroda, a najviše je to Voda za Bachelarda, je “neposredna poetska stvarnost”,

ona je potpuno biće, ima tijelo dušu, glas i jezik. Voda pjesniku treba, piše Bachelard, "da nagovesti novu obavezu: jedinstvo elemenata. Bez ovog jedinstva elemenata, materijalna imaginacija nije zadovoljna a formalna imaginacija nije dovoljna da poveže raznorodne crte. Delu nedostaje život jer mu nedostaje supstanca."

Sa bašlarovskom strašću govori Prohić o potrebi druge vrste, potrebi pucanja granica filozofskog diskursa kako bi se propustio glas umjetnosti. Estetičar misli o pothvatu približavanja ljudskom svijetu. Destrukcija statičnosti je značenja poziva na "razgoličenje" "lijene pameti". Govor je sudionik u razabiranju slojeva prekrivenosti filozofije, umjetnosti, egzistencije ispod autoritarnosti stabilnih struktura mišljenja. Svijet umjetnosti u Prohićevom djelu je rasvijetljen u bitno antropološkom smislu. Umjetnosti pripada snaga da u realnim odnosima svakidašnjice, koja je njen zbiljski supstrat i osnova, traži i nalazi "nepatvoreni ljudski odnos". Stoga je ključno Prohićeve teme umjetnost sam čovjekov jezik u kojem se gradi su- odnos sa tajnom. Jezik nije sproveditelj tajne u Iskaz već razgovor i doček onog šta se u razgovoru događa. Međutim, jezik je unutar Prohićevog problematiziranja svagda gadamerovskog značenja da nije samo izraz nego i izraz kao ponovno stvaranje. Jezik je Prohić izveo na "borilište" protiv odgovora o umjetnosti, kao i o životu iz registra logičke misli. Sam estetičar izdržava su- patnju razgovora kojemu nije cilj osvojiti svijet i sprovesti ga u pravocrtne slike i odgovore. Jezik nije predmet, svijest o govoru je samo stvaranje jezika, bogaćenje jezika, vrednovanje, jezik znači i voliti jezik.

Prohićeva misao- pohvala ruci jeziku umjetnika, pohvala materijala koji "duhovno progledava" ponekad je jedna "tiha fuga" bašlarovske teme o matrijalnoj i formalnoj imaginaciji. U ovih dinamičkom susretu- dodiru misli Bachelard jezik vode kojeg slušanje razumu ne polazi za rukom, ali stvarni život u "ovoj cvjetnoj dinamici" dobija novi zamah.

Bachelardovo odvajanje racionalnog i oniričkog života posebnog je određenja; da je totalno odvajanje i da je jasno ostvareno. To "jasno" znači: "Stvarni život se bolje oseća ako mu se da zasluženi odmor u nestvarnom." Nismo u Prohićevom tekstu Dva svijeta i dvostruki materijalizam: Racionalni i Onirički našli citiranu ovu Bachelardovu misao.

Umjesto sažetka

U Sarajevu je na Filozofskom fakultetu 30. 11. 2004. godine u organizaciji Odsjeka za filozofiju i sociologiju održan Okrugli sto povodom dvadeset godina preseljenja na drugi svijet estetičara, prof. dr. Kasima Prohića, redovnog profesora na Odsjeku za filozofiju i sociologiju na predmetu Estetika.

Kasim Prohić je rođen 25. 10. 1937. godine u Glavatičevu, Konjic. Osnovno i srednje obrazovanje završio je u Konjicu. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu je završio studij filozofije i historije jugoslovenskih književnosti, 1961. godine izabran za asistenta na predmet Estetika. Na ovoj nastavno naučnoj instituciji djelovao je do kraja života.

Oko ove izuzetno uspješne i osobitog znaka djelatnosti u edukaciji razgranata je poširoko znanstvena djelatnost estetičara Kasima Prohića preko duhovno povijesnih prostora tadašnje Jugoslavije. Život Kasima Prohića nije jedna perspektiva pa je zajedno sa njegovim djelima neponovljiva pojava “prizmatskog snopa perspektiva”.

Jedno mišljenje- egzistencija “otvorena figura” igre protivurječnosti unutar kojih estetičar promišlja mjesto mogućnosti. Bez privilegiranih “pravaca”, a to kod estetičara Kasima Prohića znači, biti protiv svakog “sklada” koji je u funkciji represije ovog svijeta zasnovanog na nasilju i u funkciji totalitarizma. Nalazimo smisao “neprivilegiranog” pravca u njegovom razumijevanju prirode filozofskog mišljenja iz kojeg je sam odgajao otpor svijetu “obogotvorene” svojine.

Iz takovog svijeta neprihvatljive “loše beskonačnosti”, estetičar je “spašavao” mišljenje od zaborava da se misli konačnost, smrt. Izgubljena vlastitost, “moja vlastitost”, svijet bez “osiguranja” sopstva i trajno je otvoreni život figura po kojemu ovaj, u našim prostorima neponovljivi poeta misli, prohodi do u tajnu značenja konačnosti čovjeka i mogućnosti izbavljenja autentičnosti čovjeka ◆

Fatima Lačević